

ΣΗΜΕΡΑ

6

ΙΟΥΝΙΟΣ 1933

ΧΡΟΝΟΣ Α.
ΔΡΑΧΜΕΣ 5

ΣΗΜΕΡΑ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΑΧΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ :

Π. Ν. ΚΑΡΑΒΙΑΣ, Ε. ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ, ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Τ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ, ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ — — — — —

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Μόνον έτήσιες: Δρχ. 50. — Έπαρχίες 60. — Έξωτερικό ένα δολλλάριο.
ΓΡΑΦΕΙΑ: Όδός Βουλής 8 (Έκδόσεις «Φλάμμα») ΑΘΗΝΑ.
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Ε. Λευκοπαρίδης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ . . . . . Οί ιδεολογικές βάσεις τής Δημοκρατίας.
ΦΑΝΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ . . . . . Ό Σολωμός άνθρωπιστής.
ΣΤΡΑΤΗ ΣΩΜΕΡΙΤΗ . . . . . Έ κρίση τής Δημοκρατίας.
ΓΙΑΝΝΗ ΜΗΛΙΑΔΗ . . . . . Έπαίθριο θέατρο.

Σημειώματα: Ένα συνέδριο στη Ραγκούζα (Κ. Ουράνη). — Έ ζωή στα βιβλία (Άλκη Θούλου). — Π. Λορεντζάτου: Σοφοκλέους. Αίας (Γ. Βαλέττα). — Ένα κίτρινο βιβλίο (Μ. Σπιέρου). — Παρωδίες. — Βιβλία πού λάβαμε.

ΤΥΠΟΙΣ ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, 10

ΣΗΜΕΡΑ

Χρ. Α'. — Άρ. 6, Ιούνιος 1933

ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Όσοι ζούν σ' ώρισμένη εποχή κατά κανόνα έχουν την έντύπωση ότι βρίσκονται σέ μεταβατική κατάσταση, σέ σπυδαία καμπή, σέ σοβαρό σημείο τής εξέλιξης τής ιστορίας και ότι ζούν προβλήματα πού για πρώτη φορά ίσως με τόση ένταση ζή η άνθρωπότητα. Και όμως βαθύτερη επισκόπηση τών πραγμάτων πείθει γρήγορα τὸ μελετητή, ότι οί ανθρώπινες κοινωνίες ταλανίζονται από αιώνες με τὰ αὐτὰ βασικά προβλήματα τοῦ κράτους, στην εὔρεση τής αναγκαίας ἰσορροπίας μεταξύ τών ατόμων και τής ομάδας. Όπως ώραία ἀναλύει ὁ Bergson στὸ τελευταῖο του βιβλίο για τῖς δυὸ πηγές τής ἠθικῆς, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία ὡς ἀνώτερο δημιούργημα τής ζωῆς διαφέρει ἀπὸ τὴν τέλεια κατὰ τὰ ἄλλα κοινωνία τών μυρμηγκιῶν, ἀκριβῶς γιατί ἡ ζωή τής ομάδας στὸ μυρμηγκι εἶναι τὸ πᾶν, τὸ ἄτομο δὲν ζεῖ παρὰ ὡς αὐτόματο μέσα στὸ τέλειο συγκρότημα τής κοινωνίας του και ἐκπληρώνει με τυφλὴ πειθαρχία τὴ λειτουργία πού τοῦ τάχθηκε. Στην ἀνθρώπινη ὅμως κοινωνία τὸ ἄτομο ἔχει και ἴδια προσωπικότητα πού δὲν ἀνέχεται τὴν ὀλοκληρωτικὴ του ἀπορρόφηση ἀπὸ τὴ μωστουριώδη ζωή τής ομάδας. Μεταξὺ τής ἀναρχίας στην ὁποία θὰ ὠδηγοῦσε ἡ ὀλοκλήρωση τής προσωπικότητας ἔξω ἀπὸ τὰ κοινωνικά δεσμὰ και τής αὐτοματοποιήσης τοῦ ατόμου μέσα σέ μιὰ κοινωνία—στρατῶνα, ὅπου θὰ πινηγότανε ἡ προσωπικότητα, διεξάγεται ὁ ἀγῶνας τής ζωῆς τών κοινωνιῶν, ἡ συζήτηση για τὰ πολιτεύματα και τὰ κυβερνητικά συστήματα και οί διαφορές «συμμερίζεις» τών, ὅπως με ἀπαράμιλλη ὀξυδέρκεια παρατήρησε κιόλας ὁ Ἀριστοτέλης στὰ πολιτικά του. Κι' ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς τοῦ ατόμου και τής κοινωνίας συνδέονται ἀναγκαστικά με τὴν κοσμοθεωρία, και τὰ μεγάλα φιλοσοφικά προβλήματα πού κάθε εποχή και κάθε ἄτομο εἶτε ἐνσυνείδητα, εἶτε και ἀπὸ ἀσυνείδητη ἐπιρροή κατὰ ἓνα τρόπο λύει, ἡ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τοῦ Κράτους εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ στάση πού παίρνει ὁ ἀνθρώπος ἀπέναντι στὰ προβλήματα αὐτά. Τὸ σύγχρονο Κράτος πού ἀπέρρευσε ἱστορικά ἀπὸ τὴν εξέλιξη τών Κρατῶν τής Δύσης, ἰδίως τής Ἀγγλίας ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα και τής Γαλλίας ἀπὸ τὸν 18ον και πού βρῆκε τὴν ἰδεολογικὴ του ἀποκορύφωση στην προκήρυξη τών δικαιωμάτων τοῦ 1789, ἰδεολογικά στηρίζονται σέ ἀτομιστικὴ βάση. Οί ἀρχές τής ἐλευθερίας και τής ἰσότητος, τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τής ὑπεροχῆς τοῦ ατόμου ἐναντι τοῦ Κράτους (Κοι

ωνικό συμβόλαιο). Και αν ο φιλελευθερισμός και η Δημοκρατία δεν ταυτίζονται στην περί ατόμου φιλοσοφική των θέση, αφού ο μόνος φιλελευθερισμός κυρίως πιστεύει στην άπειρη αξία του ατόμου, πιστεύει στην ανάγκη της όσο το δυνατό λιγότερης επέμβασης του Κράτους, ή δε δημοκρατία πιστεύει και αυτή στην αξία του ατόμου αλλά περιορισμένη και τονίζει περισσότερο την ισότητα παρά την ελευθερία, εν τούτοις η αξιολογική τους διάκριση απέναντι του ατόμου δεν τις απομακρύνει από τη βασική τους ατομιστική αντίληψη.

Η ορθόδοξη οικονομική σχολή που επί του οικονομικού πεδίου εστηρίχθη πάνω σε ατομιστικές βάσεις, αποκοινοστάλλωσε τις βασικές αρχές της οικονομικής πολιτικής του νεώτερου Κράτους του 19ου αιώνα, με βασικήν εξαίρεση της ανάγκης της ανάπτυξης της ατομικής πρωτοβουλίας έξω της κρατικής επέμβασης.

Η κοινοβουλευτική μηχανή ως σύστημα συζήτησης και ισορρόπησης των αντιθέτων ρευμάτων, ως σύστημα διοχέτευσης των λαϊκών δυσανεσκειών έγινε το αναγκαίο συμπλήρωμα του Κράτους όπως διαμορφώθηκε μετά τη Γαλλική επανάσταση. Αλλά κάτω από το κράτος της ατομικής αυτής ελευθερίας, πολιτικής και οικονομικής, εφούντωσε με την τεράστια ανάπτυξη της μηχανής από τις αρχές του 19ου αιώνα, ο γιγάντιος μηχανισμός της παραγωγής ο οποίος στά χέρια των ατόμων που κατώρθωσαν να αποκτήσουν τα μέσα της βιομηχανικής ιδίως παραγωγής, κατηγορήθηκε ότι υποδούλωσε πάλι και μάλιστα όριστικά το άτομο ώστε η ισότητα ως κύριον αίτημα της δημοκρατίας να μείνη ουσιαστικά λέξη κενή. Ιδεολογικά η κριτική αυτή της πολιτικής από τους οπαδούς της κοινωνικής Δημοκρατίας δεν παύει να στηρίζεται σε ατομικές βάσεις με τη διαφορά ότι δεν παίρνει πλέον την ατομικότητα σαν αφηρημένη οντότητα αλλά σαν κοινωνική οντότητα, στο πλαίσιο δηλ. των κοινωνικών ομάδων που η ανάπτυξη της οικονομικής ζωής του Κράτους του 19ου αιώνα και ο καταμερισμός της εργασίας έδημιούργησε. Κι έτσι μέσα στο πλαίσιο της Κοινωνικής Δημοκρατίας δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας του ατόμου ή διαφορετική μεταχείριση από το Κράτος του οικονομικώς ασθενέστερου (κοινωνικό Δίκαιο). Η κοινωνική δηλ. Δημοκρατία αντικαθιστά την αφηρημένη ισότητα με την προσπάθεια της εξίσωσης.

Και το πρόβλημα που αντικρύζει η Δημοκρατία του 20ου αιώνα, είναι αν μέσα στο σχήμα της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας που εξηπρήτησε κυρίως την περίοδο της μεγάλης ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού θα μπορούσε να ικανοποιήσει την κοινωνική ισότητα που είναι και η πραγματοποίηση in concreto της ισότητας που αποτελεί την πρωταρχική ουσία της δημοκρατίας. Η αρχαία δημοκρατία με αναγνωρισμένο θεσμό τη δουλεία παραμέρισε τον μεγαλύτερο σκόπελο των τρομερών προβλημάτων που συνταράσσουν το σημερινό Κράτος. Και αν είναι αληθινό ότι η Γαλλική Έπανάσταση δεν έζησε για την επικράτηση των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας αλλά γιατί ο κόσμος πέθαινε από την πείνα, ορθά παρατηρεί ο Bergson (Les deux sources 1932 σελ. 305), ότι μένει να εξηγηθεί γιατί από ωρισμένη μόνο στιγμή ο κόσμος αυτός δεν ήθελε να πεθάνη από την πείνα. Και αν επομένως κατά βάθος η οικονομική ισότητα ήταν ο κύριος σκοπός της Έπανάστασης, πρέπει να δηλωγηθεί ότι η εξέλιξη του Κράτους στη βιομηχανική εποχή μας έδημιούργησε νέα και μεγάλα εμπόδια στην πραγματοποίηση της ισότητας αυτής.

Κατά το μέτρο που η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα μπορούσε να υπερπηδήσει τα εμπόδια τα οποία η επωφεληθείσα από τον φιλελευθερισμόν αστική τάξη προσπαθεί να παρεμβάλλη στην προσπάθεια της ολοκλήρωσης της κοινωνικής δημοκρατίας, θα επιζήσει από τη σημερινή τρικυμία που διέρχεται.

Ο Σβώλος στο βαθυστόχαστο πρόλογο του βιβλίου του «Η αναθεώρηση του Συντάγματος» παρατηρεί, ότι «η δημοκρατία υπό την πίεση της κρίσεως, τείνει να ταυτισθῆ μάλλον ἢ ἦττον με ὠρισμένη τάξη. Γι' αυτό και φέρεται μοιραία στην ἐνίσχυση του Κράτους για τὴν συντήρηση τῆς ἀρχουσας τάξεως...» Ἀλλ' ἡ ὑπερβολικὴ ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας γρήγορα ὀδηγεῖ στην κατάρνηση τῶν ατομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ στην ἄρνηση τῶν ἰδεολογικῶν βάσεων τῆς δημοκρατίας. Καὶ στὴν ἄρνηση αὐτὴ προβαίνουν θαρραλέα ὁ φασισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς. Μὲ μία βασικὴ διαφορὰ, ὅτι τὸ μὲν φασιστικὸ κράτος στὶς φιλοσοφικῆς του βάσεις ὡς μόνιμο φαινόμενο, εἶναι ὑπερατομικὸ ἐνῶ ὁ κομμουνισμὸς ποὺ αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς μεταβατικὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου μὲ σκοπὸ «τὴν ἔνωση ὅπου ἡ ἐλευθερὴ ἐξέλιξη τοῦ καθενὸς εἶναι ὄρος τῆς ἐξέλιξης ὅλων (Κομμουνιστικὸ μανιφέστο), στήριζεται σὲ ατομικιστικὴ βάση. Τὸ ἄτομο στὴ φασιστικὴ ἰδεολογία δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ μερικὸ στοιχεῖο καὶ μέσο πρῶν πραγματοποιήσεως τοῦ σὲ κράτος προσωποποιημένου ἔθνους. Στὴν τριλογία τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὁ Mussolini ἀντιτάσσει «ἐξουσία, τάξη, δικαιοσύνη» (Ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ τὴν ἐννοια τῆς πλατωνικῆς σωματειακῆς ὀργάνωσης τοῦ Κράτους). Στὴν ὑπερατομικὴ ἀντίληψη τοῦ φασισμοῦ, τὸ ἔθνος ὡς σύνολο ἔχει ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ ατομικότητα. Τὸ Κράτος ὡς προσωποποίηση τοῦ ἔθνους εἶναι ὁ ἀνώτατος σκοπός. Ἐτσι ὀδηγεῖ ὁ φασισμὸς σὲ διάρθρωση τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἔθνη καὶ τοῦ Κράτους σὲ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα (ὀργανικὴ θεωρία κράτους).

Ο φασισμὸς βασίζεται σὲ θρησκευτικὴ πίστη πρὸς τὴν ἀξία τοῦ Κράτους καὶ σ' αὐτὸ θυσιάζει μὲ θρησκευτικὸ φανατισμὸ τὸ ἄτομο ὡς προσωπικότητα ἀνεξάρτητη. Ὅπως κάθε ἀληθινὰ συντηρητικὴ ἰδεολογία εἶναι ἄλογος (irrational), πιστεύει στὴ μυστικὴ δύναμη τῆς ἱστορίας. Κι' ἐπειδὴ εἶναι δόγμα, δὲν ἀνέχεται τὴ συζήτηση, βασικὸ στοιχεῖο τῆς δημοκρατίας καὶ στὴν πράξη ὠθεῖ στὴν ταύτησή τοῦ Κράτους μ' ἓνα κόμμα καὶ σ' ἀναγκαῖα ἄτοπα ποὺ ὀδηγεῖ τέτοιο σύστημα. Ἡ ἐξουσία στὴν πολιτικὴ μηχανὴ τοῦ φασισμοῦ ἔχει ἀνάγκη ἐξαιρετικῶς στρατιωτικῆς καὶ ἀστυνομικοῦ ὀπλισμοῦ γιὰ νὰ στηριχθῆ ὅπως σὲ ὅλα τὰ συστήματα ποὺ ἀποκλείουν τὴν ἐλευθερὴ συζήτηση.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συγγενεῖ με τὸ κομμουνιστικὸ Κράτος τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ποὺ ἐπίσης γιὰ ἐπίτευξη τοῦ κομμουνιστικοῦ μύθου μὲ θρησκευτικὸ φανατισμὸ θυσιάζεται τὸ ἄτομο καὶ ἡ ἐλευθερία του.

Ὁ Kelsen ἀπόδειξε κιόλας ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ μόνον δυνατό πολίτευμα γιὰ κάθε ἄνθρωπο ποὺ πιστεύει στὴ σχετικότητα τῆς ἀλήθειας, ὁ ὅποια ἀπὸ μόνη τὴν ἐλευθερὴ συζήτηση μπορεῖ νὰ προέλθῃ, ὅτι εἶναι τὸ μόνον δυνατό σύστημα ποὺ ὅλες οἱ τάσεις καὶ ὅλες οἱ ἰδεολογίες μποροῦν νὰ βροῦν τὴ λογικὴ τους ἰκανοποίηση πρὸς τὸν ἰδανικὸ σκοπὸ τῆς πολιτείας ὡς κοινωνίας ἴσων καὶ ἐλευθέρων. Ὁ Μεσσιανισμὸς, ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς σὲ δόγματα, καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς κάθε συζήτησης ἀπάνω σ' αὐτὰ, εἶναι οἱ ἀναγκαστικὲς βάσεις τῶν ἀντιδημοκρατικῶν πολιτευμάτων.

Γιὰ κάθε ἐλεύθερο πνεῦμα δὲν ἀπομένει ἀλήθεια ἀμφιβολία ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ μορφή πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς λόγω τῆς ἐλαστικότητός του εἶναι ὁ μόνος δυνατὸς μηχανισμὸς ποὺ δὲν θυσιάζει σὲ κλίνη Προκρούστη τις ἀπειρες δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης προόδου. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ μόνον μέσα στὸ σχήμα τῆς δημοκρατίας ἔχουν ὑπέρατην ὑποχρέωση οἱ πραγματικοὶ διανοούμενοι (οἱ cleges τοῦ Benda) νὰ ζητήσουν τὴν διόρθωση τῶν ἀναμφισβήτητων ἐλαττωμάτων ποὺ ἐμφανίζει τὸ νεώτερον δημοκρατικὸ κράτος. Καὶ ἡ διόρθωση δὲν εἶναι ἀδύνατη. Ἀφοῦ ἀκριβῶς ἡ δημοκρατία ἀπὸ τὴ φύση της εἶναι πραγματικὰ μιὰ συνεχῆ δημιουργία.

I. ΛΑΜΠΙΡΗΣ

Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ

ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΛΥΡΙΚΟΣ

Όταν ο Σολωμός περνούσε στην Κέρκυρα, τα 1828, αφήνοντας την Ζάκυνθο, ένας νέος κόσμος άρχισε νάνθίξει στην Έπτάνησο. Η Άγγλική Προστασία, παρ' όλα τα σκληρά μέτρα, πού στην αρχή της έφάρμοσεν έναντιον ενός λαού φιλελεύθερου κι' ευγενικοῦ — όμως από άλλη άποψη πολύ συνετέλεσε στην ραγδαία εξέλιξη τής προόδου. Εμπέδωσε την τάξη στην Έπτάνησο. Κραταίωσε τή δικαιοσύνη άπέναντι των άρχόντων, πού δυνάστευαν προηγούμενως τὸ λαὸ κι' επέτρεψε μιάν ευρύτερη και θετικώτερη διάδοση τής παιδείας. Η' Ιόνιος Ακαδημία άνοιγε τίς πύλες της στη νεότητα. Ένα πλήθος από καθηγητὰς δίδασκε με τὸ πιδ συγχρονισμένο πνεῦμα και γενικῶς επίκρατοῦσεν ένας έρως ένθουσιασμός σδλα τὰ στρώματα. Η' Ελλάδα ελεύθερη πιά με τὸν Καποδίστρια κυβερνήτη τραβοῦσε τὸ δρόμο πρὸς τὰ μπρός. Οί νίκες τής Έπαναστάσεως, οί ήρωϊσμοί των άγωνιστών κι' ὁ θαυμασμός δλου τοῦ κόσμου πρὸς τήν Ελλάδα φούσκωναν τὰ στήθη, φτέρωναν τίς τολμηρότερες έλπίδες και μεταρσίω- ναν τούς ανθρώπους, πούχαν κληθεί για νάνοίξουν νέους δρόμους στην Ελλάδα και σ' ὀλόκληρη τήν Ανατολή. Ο πολειμικός ὀρυμαγδός έπαυε πιά κι' ὅλα τὰ νεωτερι- στικά στοιχεία σπεύδαν για νά λάθουν μέρος στην νέα κοσμογονία τοῦ Νέου Έλλη- νισμοῦ. Μιά νέα αύγή χάραξε, πού θά ξανάφερνε τήν Ελλάδα σὸν πρώτο προορισμό της, τήν Ελλάδα πρωτοπόρισα τής Ανατολής και φωτοδότητα τής ανθρωπότητας — ζνεира πούπλαθε ή φαντασία των φιλελλήνων, οί πόθοι των ρωμαντικών και των νεωτεριστών οί δραματισμοί.

Ανάμεσα στην κίνηση αυτή, πού φυσιογνωμίες εξέχουσες, αναστήματα σάν τοῦ Καποδίστρια και τοῦ Μαυροκορδάτου διεδραμάτιζαν σπουδαίο ρόλο — ὁ Σολωμός δέν έμεινε άσυκίνητος. Ο βράδος, πού τραγούδησε σὸν «Υμνο» του τούς άθλους τής Έπαναστάσεως, πού ζυμώθηκε ψυχικῶς μ' ὅλες τίς περιπέτειες τοῦ άγώνα, πού μοιρολόγησε τὸ Βύρωνα και τὸν Μπότσαρη, ὁ ποιητής, πού προσφωνοῦσεν ὁ Goethe «σά Βύρωνα τής Ανατολής» και περιέμενε άπ' αὐτόν μιὰ καινούργια πνευματικὴν αναγέννηση, ὅσο κανείς άλλος αίσθάνθηκε τή θέση του μέσα σὸν κείνη την κρίσιμη στιγμή. Θέλησε κι' αὐτός νά πάρει μέρος στην πνευματικὴ κίνηση τοῦ τόπου, νά δό- σει κατεύθυνση σὰ φιλολογικὰ μας πράγματα, νά συνειδητοποιήσει τίς συγκεχυμένες άπόψεις άνάμεσα στη λογία και δημοτικὴ παράδοση, νά δημιουργήσει τέλος, έργα, πού θάνοιγαν νέους δρόμους και νέους ὀρίζοντες στη γλώσσα, σὸ συναισθημα και στη φαντασία. Ο Σολωμός δέν παύει νάνε άκόμη ένας ἔθνικος ποιητής στη στενή σημα- σία τής λέξεως, ένας τραγουδιστής τουρκομάχων ήρώων, ένας εξυμνητής των ειδώ- λων και των πράξεων τής Έπαναστάσεως. Έξακολουθεί ν' αντιπροσωπεύει τήν τότε έπαναστατικὴ τάξη των άστών, χτυπώντας τὰ φεουδαρχικὰ στοιχεία τοῦ άγώνα και τούς

άρχοντας τής Έπτάνησου. «Η Γυναίκα τής Ζάκυνθος», καθώς και «Τῶνερος», ὅπου καυτηρίασε τούς ψωράρχοντας τής πατρίδας του, κι' αὐτοὺς τούς στενωτέρους συγγενείς του, δείχνουν σαφῶς τή θέση πούχε πάρει άπέναντι των κοινωνικῶν τάξεων τής πατρίδας του και τής Έπαναστάσεως. Μέσα σὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ έργα αφή- νει νά διαφαίνονται κι' οί συμπάθειες, πούτρεφε πρὸς τούς δυναστευομένους λαούς κι' ὁ βαθύτερος εκείνος ανθρωπιστικός τόνος, πού θά συναντήσουμε σ' ὅλη τήν κατο- πινὴ δημιουργία του. (1)

Άλλ' αφήνοντας έξω τίς πρώτες πνευματικὲς εκδηλώσεις του και πλησιάζον- νας σ' ὅ,τι άρχισε νά συνθέτει στην Κέρκυρα, εὐθὺς βλέπουμε, πὸς βάση τής δημι- ουργίας του εξακολουθεί νάνε ή πατρίδα. Άλλ' ή πατρίδα αὐτὴ δέν εξαντλείται, ὅπως άλλοτε σὸν άγώνα έναντιον τοῦ τυράννου δέν εἶνε ταυτισμένη με τὸν πόλεμο για τήν κατάκτηση τής πολιτικῆς ελευθερίας δέν έχει σάν προϋπόθεση τήν εκδίκηση και τὸ πάθος, τὸ μίσος και τήν ἀλληλοσφαγή. Άπεναντίας ή πατρίδα, συνυφαίνεται με τὰ λεπτότερα κι' ευγενέστερα συναισθήματα, με τίς ἀπαλότερες εἰκόνας, με τίς διαυ- γέστερες ιδέες. Η ελληνικὴ πατρίδα μέσα στην τέχνη τοῦ Σολωμοῦ εξιδανικεύεται κι' εξαυλώνεται. Γίνεται παγκόσμιο ὑπόδειγμα. Συγχωνεύεται, τέλος, με τὸ γενικώτερο συμφέρον τής ανθρωπότητας και μάλιστα μιὰς ανθρωπότητας καλλίτερης από κείνη, πού μὰς περιβάλλει. Όταν ὁ Σολωμός έλεγεν, ὅστερα από τήν Έπανάσταση, πὸς «φοβόταν» τήν Ελλάδα τής εποχῆς του, ήθελε νά μὰς υποδείξει, πὸς αὐτὸς συζούσε με μιάν ἄλλη Ελλάδα, με τήν Ελλάδα μιὰς νέας ιδανικῆς πραγματικότητας, με τήν Ελλάδα ὑπόδειγμα μιὰς μελλοντικῆς πολιτείας. Τὸ «φοβοῦμαι» τοῦ ποιητῆ πήρε διάφορες σημασίες μέσα του, ὅως δτου ἀποκρυσταλλώθηκε στην τελευταία. Πρέπει νά τονίσουμε πὸς για νά κατανοήσουμε τὸ «μυστήριον Σολωμοῦ», (2) πρέπει νά παρα- κολουθοῦμε βήμα πρὸς βήμα τή δημιουργία του με τήν παράλληλη ψυχικὴ και τεχ- νικὴ του εξέλιξη. Ο ποιητής συνεχῶς μεταβάλλεται και μεταμορφώνεται. Ὀλόκληρη ή ζωὴ του, άπ' ὅτου πάτησε στην Κέρκυρα ὑπῆρξεν ένας έσωτερικός άγώνας, μιὰ μυ- στικὴ πάλη πρὸς άνοδο, πρὸς πληρέστερη κατανόηση τοῦ κόσμου, πρὸς αντιμετώπι- ση των ὕψιστων προβλημάτων τής νοήσεως και τοῦ συναισθήματος. Ο μεγάλος αὐτός διανοούμενος δέν έπαυσε μήτε μιὰ στιγμή, πού νά μὴν άσχολεῖται με τὸ πρόβλημα τοῦ ανθρωπίνου προρισμοῦ. Η έρευνα τοῦ σκοποῦ τής ζωῆς, ὑπῆρξεν αὐτὴ ή ἴδια ή πνοή του. Έτσι ὁ Σολωμός, ὅπως ὅλοι οί ήρωες τής σκέψεως, ἀπορροφήθηκε κι' αὐτὸς από τή μελέτη τής ζωῆς. Τολμῶ μάλιστα νά πῶ, πὸς ἔδωκε τίς πιδ θαρ- ραλέες, τίς πιδ παράτολμες και δραστικὲς λύσεις σὰ μεγάλα προβλήματα τής ὑπαρ- ξεως, στη δράση, στη δικαίωση και σὸ θάνατο.

Όχι, δέν ὑπῆρξε μονομερῶς ποιητής. Η λέξη Σολωμός κλείνει πολὺ περισ- σότερα. Εἶνε ἱερέας τής σκέψεως και ποιητής τοῦ λόγου, ήρωας μαζι και φιλόσοφος τής σιωπῆς. Η δὲ ποίησή του δέν εἶνε απλῶς ποίηση. Εἶνε μιὰ κοσμοθεωρία, αξία μιὰς ευρύτερης μελέτης. Συνηθίσαμε νά θεωροῦμε τὸ Σολωμὸ σάν ἕνα «πατριώτη ποιητή» Άλλ' ὁ ἴδιος από τὰ ὕψη των οὐρανῶν, σὰ ὅποια πίστευε, με καλοκάγαθο χαμόγελο θά στρέφεται πρὸς τούς ἐρμηνευτὲς τοῦ έργου του από τὸν Πολυλά μέχρι τὸν Καλοσοῦρο κι' από τὸν Παλαμὰ μέχρις ἐμέ. Η ψυχικὴ ζωὴ τοῦ Σολωμοῦ εἶνε κάτι μοναδικό. Μοιάζει με φλόγα, πού συνεχῶς καίει και πού συνεχῶς πληθαίνει. Δέν έχει διαλείψεις. Εἶνε μιὰ συνεχῆς και ραγδαία εξέλιξη πρὸς τὰ ψηλότερα τής ζωῆς. Η σκέψη του φτερουγίζει σὲ κορφές, ὅπου πολὺ λίγοι κατόρθωσαν νά σταθοῦν. Παλεύοντας συνεχῶς πρὸς τίς ἔξωτερικὲς ἐναντιότητες τής ζωῆς, σωματικῶς άρρωστος, ζώντας με συνεχεῖς ἐπιάτες και σ' ἕνα περιβάλλον, πού δέν τὸν καταλάβαινε, μ' ὅλα ταῦτα μήτε κάμφθηκε, μήτε λύγισε. Τράβηξε τὸ δρόμο πρὸς τίς κορφές, ανεβαίνοντας μέχρι τίς τελευταῖες στιγμές του τὰ πᾶντα μονοπάτια τής νοήσεως. Εἶνε ἀληθινὸ

(1) Φ. Μιχαλοπούλου : Ο Σολωμός Λιβελλογράφος (Καθημερινὴ 6 Νοεμβρ. 1932 κι' ἔξ.).
(2) S. Veitudo: Breve Ricordo di D. Solomos, Venezia 1857 σελ. 4.

πώς έπεσε κι' αυτός, πώς δέν ξέφυγε κι' αυτός τὸ Γολγοθᾶ τῆς παραφροσύνης. Ἄλλ' αὐτὸ εἶνε τὸ πεπρωμένο τῶν μεγάλων, ποὺ θέλησαν νὰ ζήσουν μὲ τις ἀγωνίες τῆς ἐποχῆς τους καὶ νὰ δόσουν λύσεις στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς. Εἶνε τὸ πεπρωμένο δλων τῶν ἡρώων τῆς σκέψεως. Τὰ μονοπάτια, ποὺ φέρνουν στοὺς δρυμοὺς τῆς μεγαλοφυΐας εἶνε ποτισμένα μὲ δάκρυα· εἶνε σπαρμένα μ' ἀγκάθια· εἶνε αἱματόδρεχτα. Ὅσοι τὰ συχνάζουν δέν φθάνουν ποτέ. Πέφτουν ἀπὸ ἐξάντληση κι' αἱμορραγία.

II

Ἄλλ' ἄς ἔλθουμε πλησιέστερα πρὸς τὰ πράγματα· ἄς παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἀγωνιώδη αὐτὴ προσπάθεια τοῦ Σολωμοῦ· ἄς συμβαδίσουμε μαζί του· ἄς παρασυρθοῦμε πρὸς τὰ μονοπάτια, ποὺ μόνος περιδιάβαζε κατὰ τις ἐξαιρετικὲς στιγμές του· Εἶνε γνωστὸ πὺς τὴν πρώτη μεγάλη του σύνθεση, τὸ «*Λάμπρο*» τὸν συνέλαβε στὴ Ζάκυνθο, μόλις γύρισεν ἀπὸ τὴν Ἰταλία, πὺς τὸν ἔγραψεν ὀλόκληρο στὰ ἰταλικά καὶ πὺς κατόπιν μεταφράζοντας σύνθεσε στὴν ἑλληνικὴ κάποια κομμάτια του. Τὸ δρᾶμα τοῦ «*Λάμπρου*» καίζεται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως κι' ἔχει ὡς βῆμα καθαρῶς ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Ἄλλ' ὁ Σολωμὸς συνεχῶς ἐξελισσόμενος κι' ἀνεβαίνοντας, συνεχῶς προαχόμενος δέν ἦταν δυνατὸ νὰ μείνει στὴν ἐθνικὴν ἀνάπτυξη τοῦ μύθου του. Εἶνε μάλιστα ἐνδεικτικὸ τῆς ἀδράξιας, ποὺ κανε ἀπέναντι τῶν στενῶν τούτων ἀντιλήψεων, πὺς ἀπὸ τὸ κυρίως ἐθνικὸ μέρος τοῦ «*Λάμπρου*», τὸ *μάργουρα*, «*ὅπου ἐφαίνετο ὁ θάνατος τοῦ Πατριάρχου καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς ἱερῆς συμμαχίας, ποὺ πολεμοῦσαν τὴν ἐλευθερία, καθὼς καὶ τὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι*» — δέν σώζονται παρὰ τέσσαρες στίχοι. Ἀπεναντίας ἔχουμε ὀλόκληρα κομμάτια τελειοποιημένα, στὰ ὁποῖα οὐτε νόξη μᾶς δίνεται, πὺς πρόκειται γιὰ ποίημα ἐθνικῆς ὑποθέσεως. Ὁ Σολωμὸς ἀφ' ὅτου πάτησε στὴν Κέρκυρα δέν πρέπει νὰ κρίνεται σὺν καθαρῶς ἐθνικῆ ἀξία. Εἶνε ἀξία βαθύτατα *ἠθικὴ* κι' ὡς τέτοια στὸ μέλλον θὰ ἐξετάζεται κι' ὡς τέτοια θὰ ζήσει. Στὸ μέλλον, ὅποτε οἱ πατρίδες δέν θὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνον σὺν ἀνάμνηση κάποιων γεωγραφικῶν σημείων καὶ τότε ὁ Σολωμὸς θ' ἀπασχολεῖ τὴ σκέψη μας, γιατί ὑπῆρξεν ἕνας ἀνθρωπιστής, ποὺ ξεπέρασε τὴν ἐποχὴ του. Ὑπῆρξε μιὰ ἠθικὴ μορφή (moraliste), ποὺ δέν ἔχει τίποτε νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ τις παροδικὰς ἀντεγκλήσεις τοῦ χρόνου.

Ὅσο μάλιστα τὸ ἔθνος μας θὰ προάγεται τόσοσὺν ἡ ἀξία τοῦ Σολωμοῦ θὰ ἐδρακίωνεται, τόσοσὺν οἱ ἀνθρωπιστικοὶ σκοποὶ του θὰ διαγράφονται καθαρότερα. Γιατὶ μόνον γιὰ μιὰ περίοδο τῆς ζωῆς του παρεσύρθηκεν ἀπὸ τοὺς ἐξαλλοὺς ἐνθουσιασμοὺς τῆς νεότητος. Ἀπεναντίας, στὴν σοβαρώτερη κι' ὀριμώτερη περίοδὸ του δέν ἔθυσσε παρὰ μόνον στὸ βωμὸ μιᾶς εὐρύτερης καὶ καθολικώτερης πατρίδας. Καὶ πραγματικῶς ἀπὸ τὸ «*Λάμπρο*» δέν ἔμειναν οὐτε ἴχνη στενῆς ἀντιλήψεως. Μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους του ἀνασταίνεται ἕνας ἄλλος κόσμος, ὁ κόσμος τῆς ψυχικῆς πάλης γύρω σὲ ἄλλα θέματα. Ὁ Σολωμὸς ἀρχίζει νὰ πέρνει στήν ἀπέναντι τῶν ἠθικῶν προβλημάτων καὶ νὰ διαλαλεῖ τις ἀπόψεις του. Οἱ τύποι του παλεύουν γύρω στὴν ἠθικὴ οὐσία τῆς ζωῆς. Ὁ Λάμπρος σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμή του ἐξωμολογίεται τις σκέψεις του :

«Κουφοί, ἀκίνητοι, οἱ ἄγιοι, καθὼς κι' οἱ τάφοι
εἶπα κι' ἔκραξα ὡς τ' ἄγριο μεσάνυχτι·
Ἄντρας κι' ἡ Μοῖρα ὁ, τι κι' ἂν θέλει ἄς γράφει,
Τοῦ ἑαυτοῦ του εἶνε θεὸς καὶ δαίχνη·
Στὴν ἄκρα δυστυχία (!) Μὲς τὴν ψυχὴ μου
Κάθου κρυμμένη ἀπελπισία καὶ κόμμου !

Σὲ μιὰν ἄλλη τραγικώτερη στιγμή ὁ Λάμπρος λέει :

Στέκει σὲ μάρμαρο, ὡς ποὺ ξημερώνει
κι' εἶνε φευγάτοι οἱ παθαμένοι νέοι,

(!) Ἰδέε τοῦ Schiller, ποὺ διατύπωσε στὸ ποίημα Καλοτυχία : στίχ. 11—13.

Τὴν τρομασμένη κεφαλὴ φηλώνει
Καὶ βαρῶς νεκρολίθων ἀναπνέει.
Τέλος πάντων τὰ μάτια ἄγρια καρφῶνει
Σταῖς δάφνας καὶ πολυφῶρα ἔπειτα λέει :
«Σὺρε σημεῖο χαρᾶς» καὶ χουφτωμένο
μὲ τὰ δυὸ τὸ χτυπάει στὸ Σταυρωμένο.

Καθὼς παρατηρεῖ καλεῖς ὁ Λάμπρος δέν ἔχει στὰ χεῖλη του φράσεις πατριωτικές. Δέν τὸν ἐπασχολοῦν ἐθνικὰ προβλήματα. Μέσα στὴν ψυχὴ του παλεύουν προβλήματα συνειδήσεως καὶ διαθέσεως. Ὁ Σολωμὸς ἀπὸ τώρα ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς στὴν σοβαρώτερη ὄψη του : Ὑπάρχει Θεός; Ὑπάρχει Δικαιοσύνη; Καὶ τότε γιατί ζοῦμε; Ποιὸς ὁ σκοπὸς μας. Θέτει κάτω ἀπὸ αὐστηρὸ κριτικὸν ἔλεγχον τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως τῆς ζωῆς. *Ποῖο εἶνε τὸ καλλίτερο;* Ὁ Σολωμὸς πιστεύει στὸ Θεό. Ἡ ψυχὴ του εἶνε γιομάτη ἀπὸ εὐαγγελικὴν χριστιανικότητα. Πιστεύει στὴν ἐπουράνια ἀνταπόδοση. Πιστεύει στὴν ἠθικὴ σκοπιμότητα τῆς ζωῆς, στὴν κάθαρση καὶ στὴν βελτίωση τῆς ἀνθρωπότητας. Γράφει ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τούτη, τὰ 1833, πὺς τὸ νόημα τῆς τέχνης, ὁ σκοπὸς, δηλαδή, τῆς δημιουργίας «*Εἶνε ἡ ἔκφρασις ψυχῆς γαλήνιας, ἀθῶας κι' ἁρμονικῆς*». Στὴν τέχνη του ζητεῖ «*τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ μεγαλείου τῆς ψυχῆς ἀπέναντι τῆς ἀνθρώπινης διαφθορᾶς καὶ ματαιότητος*». Κατ' ἀνάγκην, λοιπὸν, τύπος σὺν τοῦ Λάμπρου, τύπος, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος «*ἀδιάφορος στὴν ἠθικὴν ἐννοια τῆς ζωῆς, ἀναίσθητος εἰς τὸν πόνον τῆς δυστυχισμένης μητρὸς, διεφθαρμένος καὶ διαφθορεὺς, ὅσο κι' ἂν εἶνε μεγαλόψυχος*» (!) δέν μπορεῖ νᾶχει θέξη μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Σολωμοῦ καὶ μέσα στὴν τέχνη του. Ἄν μικρότερος, εἶχε συλλάβει τὸ θέμα τοῦ Λάμπρου καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ Βύρων καὶ τὸ Δάντη καὶ κάποιους ἄλλους Ἰταλοὺς ἐπέδωκε τὸ πάθος καὶ τὴν βιαίτητα, τὴν ἀγριότητα καὶ τὴν δραματικὴν περιπέτεια, μέσα ἀπὸ τις ἀνηθικώτερες πράξεις, ὅπως ἡ αἱμομιξία, ὀριμώτερος βλέπει, πὺς εἶνε ἀδύνατη ἡ ἐξακολούθηση τοῦ «*Λάμπρου*» μὲ τις ἴδιες προϋποθέσεις. Ἡ ραγδαία ἠθικὴ καὶ τεχνικὴ του ἐξέλιξη δέν τὸν ἄφηνε νὰ τελειώνει τις συνθέσεις του. Ἡ πτῆση του ὄλο καὶ σὲ ψηλότερες σφαίρες, τὸν ἀνέγκαζε νὰ παρατάει στὴ μέση τὰ πάντα. «*Τὰ προηγουμένα ποιήματά του*, λέγει ὁ Πολυλάς, δέν ἀνταπεκρίνοντο ποτὲ πρὸς τὸ ἰδανικόν του ἀρχέτυπον» (!) δ, τι ἀρχίζει νὰ γράφει σὲ μικρὸ διάστημα δέν τὸν ἱκανοποιούσε. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί μᾶς ἄφησεν ἀποσπάσματα. Συνεπῶς γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸν ποιητὴ πρέπει κάθε στιγμὴ νὰ κύνουμε τὸν κριτικὸν συνδυασμὸ τῆς τέχνης του μὲ τις ἠθικὰς μεταλλαγὰς τῆς ψυχῆς του καὶ τις τεχνικὰς τελειοποιήσεις του. Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ μυστήριον τῶν ἀποσπασμάτων καὶ νὰ κατανοηθεῖ τὸ ὕψος τῶν κομμητισμένων στίχων του : συμπληρώνοντας τὰ κενὰ μὲ τὴν διαίσηση καὶ κύνοντας τὸν κριτικὸν συνδυασμὸ τῆς πραγματικῆς, μὲ δ, τι περισώθηκε, χωρὶς ν' ἀπομυκρύνουμε κι' ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν βοθομέτρηση τῶν καταλοπίων του καὶ τῶν ἐπιστολῶν του. Ἄνθη τῆς σολωμικῆς ποιήσεως εἶνε κλειστὰ στοὺς ἀμύητους καὶ τ' ἄρωμά τους καὶ τοὺς χρωματισμοὺς τους δέν τοὺς αἰσθάνονται παρὰ ψυχρὰς ἀδελφῆς μὲ τὴ δική του. Ἡ ποίησή του εἶνε ἕνας ὑπόγειος χρυσορροβὸς ποταμὸς, ποὺ δέν ὑποπευδύμαστε τὴν ροὴ του καὶ ποὺ πρέπει νὰ σκάψουμε γιὰ νὰ τὴν ἀποκαλύψουμε. Μόνον μερικὰ ψήγματα φθάνουν στὴν ἐπιφάνεια.

Καὶ μὲ τὸ «*Λάμπρο*» τὸ ἴδιο συνέβηκε. Δέν σύνθεσε παρὰ μόνον δ, τι ἀποκρυστάλλωσε μέσα του σὲ μιὰ στιγμὴν καὶ αὐτὸ μόνον ἀπόμεινε. Σώθηκαν τὰ κομμάτια, ποὺ τ' ἀρχίζω μὲ τις τότε ἠθικὰς καὶ τεχνικὰς ἀντιλήψεις του. Ὅταν κατόπιν οἱ ἀντιλήψεις αὐτὰς ξετυλίχτηκαν σὲ καλλίτερο ἦταν πλέον ἄργα. Τὰ πρῶτα μέρη εἶχαν γκρφεῖ. Ἡ ἐξακρωσμένη μετὰ τὸ χρόνο γινόταν προβληματικὴ. Ἡ ὑπόθεση

(!) Περιοδικὸν Ἰόνιος Ἀνθολογία—Φάκελλ. α' σελ. 24—Κέρκυρα 1834.

(2) Γακώβου Πολυλά : Ἡ φιλολογικὴ μας Γλῶσσα—Ἀθήνα 1892 σελ. 90.

δὲν τὸν ἰκανοποιοῦσαν ἠθικῶς. Οἱ τύποι τοῦ δὲν βρῆσκαν ἀνταπόκριση στὸ ἰδεῶδες του. Τὸ πάθος, ἡ βιαιότητα, ἡ σκληρὴ θεληματικὴ φύση, τὸ κακὸ, ἡ ἀρρενωπότητα, ἡ παραβίαση τῶν ἠθικῶν καὶ φυσικῶν νόμων, τὸ σπάσιμο κάθε δεσμοῦ μὲ τὴν πίστη, δὲν μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν θέμα πραγματοποίησιμο γιὰ τὸ Σολωμό. Κι' αὐτὴ ἡ Μαρία ποὺ θλίβεται στὴ μοναξιά της, ποὺ παθαίνει, ποὺ μετανοεῖ, ποὺ πιστεύει, στὸ Θεὸ καὶ ποὺ τέλος τρελλανίζεται ἀπὸ τὴ δυστυχία καὶ τὴ συναίσθηση—κι' αὐτὴ ἡ Μαρία δὲν ἰκανοποιεῖται τὸν ποιητὴ. Τεράστια ἀπόσταση χωρίζει τὸν τύπο τῆς Μαρίας ἀπὸ τοὺς τέλειους τύπους, ποὺ μᾶς ἔδωσαν κατόπιν. Γιὰ τοῦτο, παρ' ὅλη τὴν τεχνικὴ τελειότητα τοῦ Λάμπρου, παρ' ὅλη τὴν εὐγένεια καὶ τὴν λεπτότητα τῆς γλώσσας, παρ' ὅλο τὸ τραγικὸ εἶγος, ποὺ κατακλύζει ἐλόκληρη τὴ σύνθεση, ὁ Λάμπρος παρέμεινε ἀπόσπασμα. Ὁ Σολωμὸς δὲν ἤθελε στὴ μέση καὶ δὲν ἀσχολήθηκε στὸ μέλλον μαζί του. Ὅταν μάλιστα ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Regaldi τὸν ρώτησε τὰ 1851, γιατί δὲν ἐξακολούθησε τὸν Λάμπρο, ὁ Σολωμὸς μὲ τὴν εὐκρίνεια, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει τοῦ ἀπάντησε: «Ὁ Λάμπρος θὰ μείνει ἀπόσπασμα, γιατί ὅλο τὸ ποίημα δὲν φθάει τὸ ὕψος μερικῶν κομμαιδιῶν». Ἀναγνώριζε κι' ὁ ἴδιος, πὼς τὸ θέμα συνολικῶς δὲν στεκόταν στὸ ψηλὸ βᾶθος, ποῦθεν ἀνεβεί στὰ τελευταία του. Γιὰ τοῦτο κι' ὁ Σολωμὸς ἐκλείνει τὸ πεζὸ σχεδιάγραμμα τοῦ Λάμπρου μὲ τὴν ἐξῆς συμβολικὴν εἰκόνα: «Ἐξεψύχησεν ὁ Λάμπρος μὲ τὸ στόμα δάλοιοιο, ὄχι εἰς τὴν ἀνάπαι του Κυρίου. Ἦταν ἀδύνατο δέντρο εἰς ἓνα δάσος κι' ἄπλωσε τὰ κλωνάρια του εἰς ἄλλο δέντρο. Τέσσαρα βλαστάρια ἐβγήκαν ἀπὸ τὸν κορμὸ του. Ἐπέρασε τὸ ἀπυροπέλι καὶ δὲν ἄφησε εἰμὴ τὸ χῶμα, ὅπου εἶχαν ριζώσει». Ὁ ποιητὴς ἤθελε νὰ πεῖ, πὼς οἱ τύποι σὰν τοῦ Λάμπρου δὲν μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν μέλη τῆς ἰδανικῆς πολιτείας, ποὺ πλαστουργοῦσε μέσα στὴ σκέψη του, σὰν ὑποδείγματα μιᾶς ζωῆς καλλίτερης. Ἡ ζωὴ δὲν εἶνε μόνο δυνάμη. Δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ ὑπόθεση τῆς σκληρῆς βίας τῶν ἰσχυρῶν. Ὑπάρχει μιὰν ἄλλη δύναμη, ἴση κι' ἴσως ἀνώτερη ἀπὸ τὴ βία: Ἡ ἠθικὴ ἀντίσταση στὴ βία, ποὺ τελειωτικὰ νικάει. Ὅπως ὁ Αἰσχύλος στὸν «Προμηθεὺς Δεσμώτης», εἶται κι' ὁ Σολωμὸς καταπικρόταν μὲ τὸ ὕψιστο θέμα τῆς φιλοσοφίας. Εἶχε κατανόησι, πὼς ἡ ἀνώτερη ποίηση εἶνε ποίηση φιλοσοφικὴ. Εἶνε ποίηση καθολικώτερων προβλημάτων. Ὁ Σολωμὸς εἶχε ξεπεράσει τὸν ἔθνισμὸ του. Περπατοῦσε μέσα στὸ βραχίλειο τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν μεγάλων προθέσεων.

Καὶ σὰν ἀπαρχὴ τῶν νέων αὐτῶν ἀρχῶν τοῦ σύνθεσε τότε, τὰ 1833, τ' ἀποσπάσματα τοῦ «Κρητικῶν», ὅπου ὄχι μόνον προσπᾶθησε ν' ἀνυψώσει τὸ περιεχόμενο τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ τὴ μορφικὴ ἐπεξεργασία τῆς γλώσσας νὰ προαγάγει. Ὅπως καὶ στὸ «Λάμπρος» του, εἶται καὶ στὸ «Κρητικὸ» τὸ θέμα εἶνε βασικῶς ἐθνικὸ: Ἡ διήγηση τῶν παθημάτων καὶ τῶν ἀγώνων ἐνὸς πολεμιστῆ τῆς Κρήτης, ποῦχασε τὸ χέρι του στὴν Ἐπανάσταση. Ἀλλ' ὁ Σολωμὸς ὄχι μόνον ἀνυψώσε τὸ θέμα του σὲ καθολικώτερο σύμβολο ὄχι μόνον μεταρσίωσε κι' ἐξαύλωσε τὰ ἐθνικὰ στοιχεῖα, ἀκόμη ἔδωκε καὶ τὸ μέτρο μιᾶς νέας ἐλληνικῆς ποιήσεως: **Ξανάδεσε** τὴν παλαιότερη ἐλληνικὴ παράδοση, τὴν παράδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τῆς Ἐρωφίλης μὲ τὴν ἐλληνικὴ ζωὴ τῶν χρόνων του. Εἶνε τὸ πρῶτο τοῦ ἔργου τὸ σχετικῶς ἀνεπηρέαστο ἀπὸ ἐθροπαϊκῆς ἐπιδράσεως καὶ ποὺ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ζωὴ. Ἀλλὰ μὴ νομίζετε κανεὶς, πὼς ὁ Σολωμὸς ζήτησε νὰ ἰκανοποιήσει τὰ στενὰ ἐθνικιστικὰ ἰδανικὰ τῆς ἐποχῆς του. Θέλησε νὰ τραγουδήσει τὴν δράση, ποὺ προϋποθέτει τὴν ἀτυχία καὶ τὴ θυσία, ποὺ σὰ γίνεται γιὰ τὴ σωτηρία κάποιου προσώπου ἢ κάποιου συμβόλου μεταβάλλει τὸν ἀνθρώπο σὲ ἦρωα, ποὺ τὸν φερώνει καὶ τὸν ἐνισχύει στὴν κρίσιμη στιγμή. Ὁ Σολωμὸς παντοῦ μᾶς υποδεικνύει, πὼς ἀπάνω ἀπ' ὅλα βρῖσκειται ἡ δράση γιὰ τὸ καλλίτερο, ἡ δράση καὶ πάντοτε ἡ δράση, ἀδιαφορώντας γιὰ τ' ἀποτέλεσμα: τὴ νίκη ἢ τὴν ἀποτυχία. Αὐτὴ δικαιολογεῖ τὴ ζωὴ μας. Αὐτὴ δικαιολογεῖ τὴ σκοπιμότητα στὴν ὕπαρξη. Ἡ δράση, ποὺ μᾶς ρίχνει στὴν Κόλαση κι' ἡ ἴδια, ποὺ μᾶς ἀνοίγει τοὺς οὐρανούς: Ὁ Κρητικὸς πολεμῶντας περνάει ἀπ' τὴν ἀβυσσο τοῦ πόνου στὸν παράδεισο τῶν οὐρανῶν. Γιὰ νὰ σώσει τὴν καλὴ του μεταρσιώνεται κι' ἔραματι-

ζεται. Βλέπει τὴν Παναγία νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τοὺς οὐρανούς καὶ νὰ τὸν ἐνισχύει. Ἀκούει μελωδικούς ἤχους νὰ τὸν ξεκουράζουν κατὰ τὴν πάλη.

Μὲ τίς προϋποθέσεις αὐτὲς ἡ ποίηση χάνει τὸν τοπικὸ χαρακτήρα τῆς κι' ἀπλώνεται σὲ κόσμους ἀνώτερους κι' ἠθικώτερους, πρὸς σκοποὺς εὐρύτερους. Ἀγκαλιάζει αἰσθήματα καθολικώτερα κι' ἀνθρωπινώτερα. Αὐτὴ βασικῶς εἶνε ἡ ποίηση τοῦ Σολωμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ «Κρητικῶν». Εἶνε ὅλη ἰδεαλιστικὴ κι' ἀνθρωπιστικὴ μὲ μεγάλη δόση χριστιανικῆς μεταφυσικότητας. Δὲν πρέπει μάλιστα νὰ ξεχνῶμε, πὼς ὁ Σολωμὸς σ' ὅλη του τὴ ζωὴ πίστευε στὴ μέλλουσα ζωὴ, πίστευε στὸν κόσμο τῶν οὐρανῶν καὶ στὸ μεταφυσικὸ θαῦμα. Στὸν «Κρητικὸ», παρ' ὅλη τὴν ἔντονη καὶ ζωηρὴ παραστατικὴ τοῦ κόσμου, ποὺ ξετυλίγει μπροστὰ στὰ ἑαφνισμένα μάτια μας, ὁ Σολωμὸς παραμένει ποιητὴς πίστεως. Τὸ θαῦμα μέσα στὸν «Κρητικὸ» ἐναλλάσσεται μὲ τὴν ἐντονετέρη ζωικὴ πάλη. Ἀλλ' ἂς ἀφήσουμε μόνο του τὸν ποιητὴ μὲ μᾶς τραγουδήσει. Μιλεῖ γιὰ τ' ἔραμα τῆς Παναγίας, ποῦρχεται κι' ἐνισχύει τὸν ἦρωα στὴ μάχη:

Ἐλεγα πὼς τὴν εἶχα δεῖ, πολὺν καιρὸν ὀπίσω
κᾶν σὲ νὰὸ ζωγραφιστὴ μὲ θαυμασμὸ περίσοο,
κᾶν τὴν εἶχε ἐρωτικὰ ποιήσει ὁ λογισμὸς μου,
κᾶν τὸνειρο, ὅταν μῆθραφε τὸ γάλα τῆς μητρὸς μου.
Ἦτανε μνήμη παλαιή, γλυκειά κι' ἀστοχασμένη,
ποὺ μπρὸς μου τώρα μ' ὅλη τῆς τῆς δυνάμει προβαίνει.
Ἐκὼταξε τ' ἀστέρια κι' ἐκεῖνα ἀναγαλλιάσαν
καὶ τὴν ἀχιθοβόλησαν καὶ δὲν τὴν ἐσκεπάζαν.
κι' ἀπὸ τὸ πέλαο, ποὺ κατεῖ χωρὶς νὰ τὸ σουφρῶνε
κυπαρισσόειο ἀνάερα τ' ἀνάστημα σηκώνει.
Κι' ἀνε το' ἀγκάλιασε μ' ἔρωτα καὶ μὲ ταπεινοσύνη
κι' ἔδειξε πᾶσαν ἔμορφιά καὶ πᾶσαν καλωσύνη.
Τότε ἀπὸ φῶς μεσημερινὸν ἡ νόχτα πλημμυρίζει
κι' ἡ κτίσις ἐγείνε ναὸς πόλοθε λαμπυρίζει.

Μόλις ἀχνοπιάνουμε τὸ σκελετὸ τῆς συνθέσεως μέσα ἀπὸ τ' ἀποσπάσματα, ποὺ σῶθηκαν: Στιγμὲς παραδεισιακῆς καὶ στιγμὲς ἀκρας δραματικότητας καὶ δυστυχίας περνοῦν μπρὸς ἀπὸ τὰ μάτια μας. «Ὅθρανοί, Ἰῆ καὶ Θάλασσα» ἀνακατώνονται, ἀναταράζουν κι' ἀναγαλλιάζουν τὴν ψυχὴ τοῦ ἦρωα. Ἡ δράση του σέρνεται ἀνάμεσα παραδείσου καὶ κόλασεως. Δυστυχῶς, ἐπαναλαμβάνουμε, ἀπ' ὅλη τὴν σύνθεση δὲν ἔμειναν κι' ἔδω παρὰ κομμάτια. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως χαρακτηρίζει τὸν «Κρητικὸ» καὶ τὸν καταστραίνει τὴν ἀφετηρία τῆς νέας δημιουργίας του, δὲν εἶνε τόσο τὸ ἠθικὸ του περιεχόμενο, ὅσο ἡ μορφικὴ ἐπεξεργασία του. Δυσθεώρητη ἀπόσταση χωρίζει τὴν γλώσσα τῶν «Ἐπιπέδων» κι' αὐτοῦ τοῦ «Λάμπρου» ἀπὸ κείνη τοῦ «Κρητικῶν». Ποτὲ προηγουμένως ἡ δημοτικὴ, μῆτε στὰ θαυμαστὰ ποιήματα τῆς Κρήτης, μῆτε στὰ δημοτικὰ τραγούδια δὲν εἶχαν ἐκφρασθεῖ παρόμοια συναίσθηματα κι' ἰδέες τόσο ἀπολεπτοσμένες κι' αἰθέριες. Ὁ Σολωμὸς μέσα στοὺς στίχους τοῦ «Κρητικῶν» κατῶρθωσε ν' ἀνυψώσει τὴ γλώσσα σὲ ὄργανο τῆς λεπτότερης καὶ διαυγέστερης λυρικής διατυπώσεως. Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰν ἐξέλιξη τῆς δικῆς του γλώσσας. Πρόκειται γι' αὐτὴ τὴν ἐξευγένιση ἐλόκληρου τοῦ δημοτικοῦ ὄλιου, γι' αὐτὴ τὴν εὐρύτερη καὶ καλλιτέστερη χρησιμοποίησή τῆς κοινῆς. Κι' ὑποστηρίχθηκε πολλές φορές, πὼς ἡ γλώσσα τοῦ Σολωμοῦ τοπικίζει: Ἀλλὰ τίποτε τὸ ψευδέστερο. Ἡ γλώσσα, ποὺ μεταχειρίστηκε στὴ δεύτερη καὶ τρίτη του περίοδο εἶνε γλώσσα καθολικὴ ἐλόκληρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κανεὶς μάλιστα δὲν ἔγραψε γλώσσα περισσότερο προσαρμοσμένη στὸ «πάγκοιον ἰδίωμα» καὶ κανεὶς δὲν ἔδωσε πᾶσι γλώσσα περισσότερο ἐσωτερικότητα καὶ μουσικὴ τόσο ἀποδοτικὴ τῶν καταστάσεων, ποὺ μᾶς περιγράφει. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ γλώσσα τοῦ Σολωμοῦ ὑπῆρξε βέβαια ἡ «κοινὴ», ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ γλώσσα ἰδιότυπη, ὅπως εἶπε ὁ Βράβλιας Ἀρμένης. «Ὁ Σολωμὸς μετεχειρίσθη τὴν δημώδη διάλεκτον κατὰ τινὰ τύπον ἰδιαίτερον. Ἀπέβαλε οἰονδήποτε βαρβαρισμὸν καὶ διετήρησε τὰ δη-

μοτικά στοιχεία της γλώσσας. Τα στοιχεία αυτά συνηρολόγησεν ούτω πώς, ώστε να διατηροῦν ὅλην τὴν καθαρότητα τῆς καταγωγῆς των, ἐνὼ δὲν ἀπομακρύνονται πολὺ ἐκ τῶν καθιερωμένων τύπων τῆς ὀρθογραφίας, οὐχ ἴτιον παρέχουσι αὐτῶ ἀφορμὴν, ὅπως ἐκφράσῃ ἀρμονικώτατα τὰς ἰδέας του. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ποίησις τοῦ Σολωμοῦ ἐφθασεν εἰς τὸ μὴ περαιτέρω τῆς τελειότητος» (1). Ὁ Σολωμὸς ἔδωσε στὴ γλῶσσαν νέο μουσικὸ καὶ πλαστικὸ περιεχόμενο. Οἱ λέξεις του εἶνε κοινές καὶ συγχρόνως ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικές· εἶνε δημοτικὲς καὶ συγχρόνως ἐξευγενισμένες. Εἶνε ἀπλές στὴν πρώτη ἀνάγνωσι, μὴ πολὺ δυσεξηγήητες ἀπὸ μουσικὴ ἀπόδωσι καὶ ἠχητικὴ ρευστότητα. Καὶ δυνατόν στον «Κρητικὸ» νὰ μὴν ἐφθασε στὴν ἄκρα μορφικὴ τελειότητα τῆς τρίτης περιόδου, ὅμως ἀπὸ τώρα μαντεύουμε, πὺ θὰ φθάσει ἀργότερα.

III

Μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ «Κρητικοῦ» ὁ Σολωμὸς εἶχε θυσιάσει πολλὰ στὴ ζωηρὴ παραστατικότητα τῆς συγκινήσεως, στὴ μεταφυσικὴ τῶν ἰδεῶν, στὴν πατρίδα καὶ ἰδίως στὸ πάθος. Ὁ Πολυλάς σημειώνει, πὺς δ, τι χαρακτηρίζει τὸ Σολωμὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶνε «ἡ δεινότης τοῦ πάθους». Κι ὁ Καλοσογῶρος καὶ συγχρόνως ἐξηγεῖ τὴν ἰδέαν του ἦταν ὅλη πάθος». Δὲν ἦταν ἀκόμα ποιητὴς φιλόσοφος παρατηρεῖ πὺς «ἡ ψυχὴ του ἦταν ὅλη πάθος». Δὲν ἦταν ἀκόμα ποιητὴς φιλόσοφος στὴν ὑψηλότερη ἐννοια. Δὲν εἶχε καταλήξει: στὴ δικὴ του κοσμοθεωρία. Ἄφηγε τὴ φύση του μόνη τῆς ν' ἀναπτύσσεται, καλλιερῶντας αὐτὴν μὲ σπουδὲς καὶ μελέτες, πὺ ταίριαζαν στὸ χαρακτηριστῆρα του. Δὲν βασάνιζε τὸν ἑαυτὸ του, μῆτε τὸν βίαζε ν' ἀλλάξει δρόμο καὶ δικαίως θεωροῦσε καθε τέτοια ἀπόπειρα «σὰ νέο τρόπο παραδαρμοῦ». Ἄρνιέται καὶ αὐτὸς τὸν ἑαυτὸ του. Ἄλλ' ἡ ἀρνησι αὐτὴ δὲν εἶνε γκρέμισμα τῶν προηγούμενων. Εἶνε ἀνάπτυξι πρὸς τὸ καλλίτερον καὶ συμπλήρωσι τῶν ἀτελειῶν του. Εἶνε ὀργανικὸ ξετύλιγμα τῆς φύσεως του, πὺ συνεχῶς προάγεται. Χαρακτηριστικὸ μάλιστα γνώρισμα τῆς συνειδητῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως τοῦ Σολωμοῦ εἶνε καὶ τοῦτο: Παρ' ὅλες τῆς οἰκογενειακῆς περιπέτειες, παρ' ὅλες τῆς ψυχικῆς δοκιμασίας του, παρ' ὅλη τὴ νεοροπία, πὺ τὸν τυραννοῦσε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ὁ ποιητὴς δὲν παύει μῆτε μιὰ στιγμὴ, πὺ νὰ μὴν καλλιεργεῖ τὸν ψυχικὸ του κῆπο καὶ πὺ νὰ μὴ βάζει νέα προβλήματα στὴ σκέψη του. Ὁ Σολωμὸς παρ' ὅλα τὰ δηλητήρια, πὺ καθημερινὰ τὸν πότιζε ἡ ζωὴ, δὲν ἐλειποτάκτισε ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες του. Δὲν παραμέλησε μῆτε μιὰ στιγμὴ τὴν ἐσωτερικὴν του ἀνάπτυξι. Τίποτε, μάλιστα, δὲν δείχνει καταφανέστερα τῆς μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως του, τίς συνεχεῖς καὶ ραγδατεῖς ἐξελίξεις του, ὅσο τὸ ποίημα, πὺ τὸν ἀπασχόλησε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἐνοῶ τὸς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους». Καὶ μόνον οἱ διάφοροι τίτλοι του ἀρκοῦν γιὰ νὰ δείξουν πόσες ἠθικῆς μεταβολῆς ἐπαθε τὸ περιεχόμενό του. Στὴν ἀρχὴ τὸ βάπτισε «Μεσολόγι», κατόπιν τ' ἀλλάξε σὲ «Χρῆος» καὶ «Ἀδελφοποιητοῦς», στὰ 1844 τοῦ δίνει τὸν ἐκφραστικώτερον τίτλο: «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους» καὶ τελευταία φαίνεται, πὺς τὸ μετωνόμασε σὲ «Μέλλον». Κάθε ὀνομασία τοῦ ποιήματος, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴν, πὺ γράφηκε σημειώνει καὶ ἕνα σταθμὸ στὴν ἐξέλιξή του.

Γενικῶς ὁ Σολωμὸς στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους» ἤθελε ν' ἀναπτύξει τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς βίας, τὸ θέμα τῶν ὀρίων ἀνάμεσα τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀνάγκης. Ἐπανερχόταν καὶ πάλι στ' ἀγαπημένο του θέμα τῆς πάλης μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης, ἠθικῆς καὶ δυνάμεως, τὸ θέμα πάφησε μετέωρο μέσα στὸ «Λάμπρο». Ἄν πῆρε γιὰ θέμα τοῦ ποιήματος τὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγιοῦ —μῦθος δηλαδὴ καθαρῶς ἐθνικὸς— τοῦτο δὲν σημαίνει. Τὸ θέμα του ἦταν παγκόσμιον καὶ ἀπασχόλησεν ὅλους τοὺς ποιητὰς ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο μέχρι τὸ Goethe καὶ τὸν Shel-

ley. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς ἀναφέρει τὸν «Προμηθεὺς Δεσμότη» σὰν ὑπόδειγμα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, πὺ τὴν ἐποχὴν τούτη παραδεχόταν στὴν ποίησι. «Τὸ ποίημα, γράφει, γιὰ τὴν ἠθικὴ θέσι του πρέπει νὰ δένεται μὲ τὸ παγκόσμιον σύστημα». Ἡ πατρίδα δὲν παίζει ρόλο στὴ δράσι. Δὲν ἀναφέρεται οὔτε καν τ' ὄνομα τοῦ Μεσολογγιοῦ· οὔτε ἕνας ἠρωας δὲν δρᾷ μονωμένως. Ἡ δράσι εἶνε ἀπρόσωπη καὶ καθολικὴ. Στὸ βάθος ζεῖ καὶ κινεῖται ἑλλοκληρῆ ἡ ἀνθρωπότητα: «Τοιοῦτοτρόπως ἀπὸ τὴ μικρότητα τοῦ τόπου, ἔπως σημειώνει ὁ ποιητὴς, ὁ ὁποῖος παλεύει μὲ μεγάλες ἐναντιετιες δυνάμεις θέλει εὔγουν οἱ μεγάλες οὐσίες» Καὶ τώρα μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ κανεῖς: ποιὲς εἶνε αὐτὲς οἱ μεγάλες οὐσίες, πὺ τὸσον ἔντονα μᾶς ὑποδεικνύει; Ὁ Σολωμὸς μὲ μεγάλη περιεκτικότητα, μὴ καὶ μὲ πολὺ παραστατικότητα μᾶς τὸ λέγει: «Ἐἶνε ἡ ἐλευθερία μεστὴ ἀπὸ τὸ χρῆος, ἀπ' ὅσα δηλαδὴ, περιέχει ἡ Ἡθικὴ, ἡ Θρησκεία, ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πολιτικὴ». Τόσον εὐρύτητα ἔδινε στὴν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας, ὡστε τὴ θεωροῦσε σὰν τὸ κέντρο καὶ τὴν ἀφετηρία κάθε πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἀτομικῆς δράσεως. Ἡ πυξίδα τῶν πράξεων μᾶς πρέπει νᾶνε τὸ ξεσκάδωμα ἀπὸ κάθε τι, πὺ μᾶς μολύνει τὴν ψυχὴ, πὺ μᾶς σκεπάζει τὸν ἥλιο τῆς χαρᾶς καὶ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν προορισμὸ μᾶς. Ἐἶσι ὁ Σολωμὸς στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους» τοποθετοῦσε τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας στὴν ὑψηλότερη κορφή τῆς ζωῆς. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶνε πᾶς ἡ πλαστικὴ εἰκόνα τῶν «Ὑμνων», ἡ ματωμένη ἐλευθερία τοῦ «Κρητικοῦ». Ἡ ἐλευθερία εἶνε ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς, πὺ μᾶς φέρνει ὡς καθήκον καὶ ὁποχρῶσση πρὸς μιὰ καινούργια, μιὰ καλλίτερον καὶ ἡ ἀναγεννημένη ἀνθρωπότητα.

Ἄλλως τε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἦταν τὸ κύριον ζήτημα, π' ἀπασχόλησε τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πολιτικὴν τοῦ δεκάτου ἑνάτου αἰῶνα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ Kant τὸ πρόβλημα ἐκείνο πῆρε μίαν ἰδεολογικώτατην κατεύθυνση ἀπὸ τοὺς κατοπινοὺς του καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν Hegel καὶ τὸν Shelling. Κι ἄντεδρασε στῆς ἀρχῆς τῆς σχολῆς αὐτῆς ὁ Σοπενχάουερ καὶ ὁ Φοῦρμπάχ, πὺ δὲν δέχονται τὴν ἀπόλυτην ἐλευθερία, σὰ ρυθμιστὴ τῶν πράξεων. Ἀπεναντίας θεωροῦν τὴν ἀνάγκη καὶ τὸ περιβάλλον σὰν κύριους συντελεστὰς κάθε πράξεως. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶνε παρὰ ἐπιγενόμενο, ἀποτέλεσμα ἄλλων ὄρων, παρὰ πρωταρχικὸν κῆταρο τῆς δράσεως. Ὁ Σολωμὸς, πὺ πρκακολουθοῦσε τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδεῶν καὶ ὅπως σπασζόνταν τίς ἀρχῆς τοῦ Hegel, στῆς ὁποῖες τὸν εἶχε μῦσει ὁ Μενάγιας Ἄλλ' ὁ ποιητὴς μᾶς προχώρησε πὺ πέρα: ἔγινε ἕνας **συμβιβαστὴς** τῶν διαφόρων ἀπόψεων καὶ χάραξε δικὸν τὸν δρόμον στὸ ζήτημα τῆς **ἀτομικῆς ἐλευθερίας**. Καὶ σὲ τοῦτο βρισκεται ἡ πρωτοτυπία τῆς προσωπικότητος τοῦ Σολωμοῦ. Ὅπως στὴ γλῶσσα φάνηκεν ἰδιόρρυθμος, ἔτσι καὶ στὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς τῆς τέχνης του δὲν ἀκολούθησε κανένα, «ἀδέξιος, ὅπως λέγει ὁ Θωμαζῆος, νὰ μιμηθεῖ ὁποιοῦνδήποτε». Καὶ δυνατόν ὁ Hegel νὰ τὸν ἐπηρέασε. Ἀναμφιδόλως οἱ «Στοχασμοὶ» του ἀπηχοῦν ἰδέες ἐγγεληανές. Ἄλλὰ κατὰ τὴ γνώμη μᾶς γράφησαν σ' ἡλικία νεαρότερη ἀπὸ κείνη, πὺ νομίζει ὁ Πολυλάς. Τὰ δὲ ὀρμώτερα ἔργα του καὶ κυρίως τὸ Γ' Σχεδιάγραμμα τῶν «Πολιορκημένων», ὁ «Πόρφυρας» καὶ τὰ «Ἰταλικὰ του ποιήματα», τὸν δείχνουν σχετικῶς ἀνεπηρέαστο. Σὺμφωνα μὲ τίς πεποιθήσεις τοῦ Σολωμοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐκείνο, πὺ καθορίζει τὴν ἐλευθερία δὲν εἶνε τὸ ἀπόλυτον, ἀλλὰ ἡ δράσι, ὁ ἀγῶνας καὶ ὁ σκοπός. Εἶνε ὁ θρίαμβος μιᾶς ἠθικῆς πράξεως. «Ἡ δύναιμι τῆς ψυχῆς», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, πὺ παλεύει γιὰ νὰ νικήσῃ καὶ πὺ προϋποθέτει κάθε θυσία, εἶνε κείνη πὺ πρέπει νὰ συνοδεύει καὶ ὀδηγᾷ τίς πράξεις μᾶς.

Τὸ πνεῦμα τοῦτο προσπάθησε ν' ἀποκρυστάλλῳσει μέσα στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους» ὁ Σολωμὸς. Μάλιστα στὴν ἀνθρωπίνην δράσι ἔδωσε πολὺ μεγαλύτερη σημασία καὶ γενικῶς κίνησε τὸ μῦθος τοῦ μέσος πλάσιαν γενικώτατα. Ἡ πατρίδα καὶ ἰδίως τὸ Μεσολόγι δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα στίχο. Ὁ ποιητὴς ὕψωσε τὸ θέμα σὲ παγκόσμιον σύμβολον. Ἡ δράσι εἶνε ἀπρόσωπη μόνο στὸ βάθος ἀναφαίνονται οἱ σκοποὶ τοῦ: Θέλει νὰ μᾶς ὑποδείξῃ, πὺς ἀπάνω ἀπ' ὅλα βρίσκεται ἡ δράσι

(1) Πέτρος Βράϊλας Ἄρμηνης (μάθημα περὶ Σολωμοῦ) Ἐν Λευκάδι 1884 σελ. 10.

για την κατάκτηση της ελευθερίας, σ' οποιαδήποτε μορφή της, είτε πολιτική, είτε οικονομική, είτε επιστημονική. Αυτή πρέπει ν' αποτελεί τὸν κύριο σκοπὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Μὲς ἀπ' ἑλίου τοὺς πειρασμοὺς τῆς ζωῆς, μεσ' ἀπ' ἑλο τὸν καθημερινὸ θάνατο, ποὺ μᾶς περιζώνει, ἀρκεῖ μόνο νὰ παλεύουμε γιὰ τὴ Λευτεριά κι' ἑλα δικαιολογοῦνται. Ὅλα πέρνουν θέση καὶ νόημα. Ὅμως μὴ νομῖσαι κανεῖς, ὅπως πολλοὶ υπέθεσαν, πὼς ἡ ἐλευθερία γιὰ τὸ Σολωμὸ τῆς τρίτης περιόδου εἶνε ἐλευθερία μεταφυσική. Ἀπεναντίας εἶνε ἔννοια γιομάτη δραστηριότητα καὶ κίνηση. Εἶνε ταυτισμένη μὲ τὴν ὑψηλότερη θυσία, ποὺ φθάνει στὸ θάνατο καὶ τὸν ἀποδέχεται χαρούμενα καὶ λυτρωτικά. Στις τελευταῖες στιγμὲς τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου «Ὅταν πᾶ οἱ Πολιορκημένοι, ἔχουν χάσει τὰ πάντα», γυναῖκες κι' ἄντρες μένουν στὴν ὑψηλὴ τούτη ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας. Ἀποδέχονται τὸ θάνατο προκειμένου νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι. «Ἔτσι, καθὼς, σημειώνει ὁ ποιητής, οἱ σκελετωμένοι μάρτυρες τῆς Ἐλευθερίας, ὑψώνονται σὲ γίγαντες τῆς δράσεως» :

Καὶ βλέπω πέρα τὰ παιδιὰ καὶ τῆς ἀντρογυναίκες
γύρω στὴ φλόγα π' ἀναφαν καὶ θλίβερά τὴ θρέφαν,
μ' ἀγαπημένα πράγματα καὶ μὲ σεμνὰ κρεβάτια,
ἀκίνηταις, ἀστεναχταῖς, δίχως νὰ ρίξουν δάκρυ.
Καὶ γίγξει ἡ σπῖθα τὰ μαλλιά καὶ τὰ λυωμένα ρούχα.
Γλήγορα, στάχτη, νὰ φανεῖς, οἱ χροῦφτες νὰ γιομίσουν.

Κι' εἶνε ἔτοιμα στὴν ἀσπονδὴ πλημμύρα τῶν αἱμάτων
δρόμο νὰ σχίσουν τὰ σπαθιά—κι' ἐλεύθεροι νὰ ζήσουν
ἐκεῖθε μὲ τοὺς ἀδελφούς, ἐδώθε μὲ τὸ χᾶρο.

Καὶ δυνατὸν μέσα στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» ὁ Σολωμὸς νὰ μὴ μᾶς διατώπωσε σαφῆ τὴν κοσμοθεωρία του, ποὺ μόλις τὴν ἐξάγουμε ἀπὸ τοὺς κομματικισμένους στίχους του καὶ τοὺς μισοτέλειωτους στοχασμοὺς του—ὅμως μέσα στὰ τελευταῖα ἰταλικά του συνθέματα καὶ σὲ κάποια τοῦ ἑλληνικά, μᾶς ἔδωσε τὸ κορῶφωμα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης του. Ὁ Σολωμὸς μόνον ἐδῶ ξεπέρασε τὸν ἑαυτὸ του κι' ἄφησε τὴ φωνή του νὰ μᾶς μελωδῆσει μερικoὺς «ἀνάκουστους κελαϊδισμούς». Μόνον ἐδῶ τὸ ποιητικὸ καὶ φιλοσοφικὸ του σύστημα βρῆκε τὴν τελειωτικὴ του ἔκφραση. Μέσα στοὺς «Πολιορκημένους» παρακολουθοῦμε τὴν προσπάθεια ἀκόμη πρὸς τὰ ψηλότερα τῆς ζωῆς. Διακρίνουμε τὴν ἀλύγιστη θέλησή του στὸ νὰ βρεῖ καὶ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ του, νὰ γίνῃ πρωτοτυπώτερος, πιὸ καθαρὸς, πιὸ διαυγής. Κι' ἐδῶ βέβαια δὲν ἄφησε παρὰ μόνον ἀποσπάσματα. Ἀλλὰ κάθε του στίχος εἶναι κι' ἕνας κόσμος ἐλόκληρος, μὴ σύνθετος δλοκληρωμένη, ὅπου μέσα τῆς ἔκλεισε τὴν αἰσθητικὴ καὶ φιλοσοφικὴ του τελείωση. Σύνολα ἐκτεταμένα δὲν πρέπει νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τὰ ἑλληνικά συνθέματα τοῦ Σολωμοῦ τῆς τρίτης περιόδου. Γέτοια μόνον στὰ ἰταλικά του ποιήματα μποροῦμε νὰ βροῦμε, ὅπου ὁ ποιητὴς δλοκλήρωσε τὸν ἑαυτὸ του κι' ἀποκρυστάλλωσε τίς ἠθικὲς καὶ τίς τεχνικὲς ἀπόψεις του. Τὴν ἴδια γνώμη διατύπωσε κι' ὁ Πολυλάς, σχολιάζοντας τὸ ἰταλικὸ του ποίημα «La Navigela Greca»: «Ἐπειδὴ τοῦτο σώζεται τελειωμένο, πρέπει νὰ θεωρεῖται δεῖγμα πολῦτιμο τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Σολωμὸς εἰργάζετο ἐσχάτως τὸ ποιητικὸν ὕψωμα, πετυχημένο συγχώνευμα τοῦ εἰκικοῦ εἶδους καὶ τοῦ λυρικοῦ, μέσα εἰς μίαν ἀπλότητα, ἢ ὁποία μένει μοναδικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ αἵωνος». Κι' ὁ ἰταλομαθέστατος Κουαρτάνος ἔγραφε γιὰ τὰ τελευταῖα ἰταλικά του ποιήματα: «Δὲν χρειάζεται μὰ σπάνια ἐνορατικὴ δύναμι στὴν τέχνη γιὰ ν' ἀναγνωρίσαι κανεῖς χωρὶς δισταγμὸ, πὼς περιέχουν τὴν ἀληθινότερη καὶ ὀωμαλεώτερη ποίηση, ποὺ ποτὲ πλάστηκε». Ἀλλὰ μήπως κι' ὁ Θωμμάζιος δὲν ὁμολογοῦσε μὲ θαυμασμό, πὼς οἱ τελευταῖοι ἰταλικοὶ του στίχοι «θὰ τιμοῦσαν κι' αἰείνους, ποὺ γεννήθησαν στὴν παιρῖδα τοῦ Πολυσιάνου καὶ τοῦ Ἀριόστου;»

Κατὰ τὴ δική μας ἀντίληψη τὰ ἰταλικά του ποιήματα εἶνε ἀπὸ τὰ ἀνώτερα λυρικά κομμάτια τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα. Ὅχι, δὲν ἦσαν υπερβολικὸς, δταν τοποθετοῦσα τὸ Σολωμὸ δίπλα στὸ Σέλλεϋ καὶ τὸν Κήτη. Γιατὶ στὰ τελευταῖα τραγούδια του καὶ μόνο σ' αὐτὰ ὁ ποιητὴς ἀνύψωσε τὴν ἄκρα φιλοσοφία σ' ἄκρα ποίηση καὶ τὴν ποίηση σ' ἄκρα ἐπιστήμη. Καὶ τοῦτο χωρὶς τὸ περιεχόμενο τῆς τέχνης του νὰ μειώνεται καὶ χωρὶς ἡ καθαρὴ ποίηση νὰ ὑποτάσσεται στὸ περιεχόμενο. Ὁ Σολωμὸς παρ' ἑλη τὴν ὑψηλὴ καὶ λεπτὴ φιλοσοφία, ποὺ περικλείει στοὺς ἰταλικoὺς στίχους του, παρέμεινε πάντοτε ποιητικώτατος, ροέτα purissimus. Ἀπὸ ποιητῆς λυρικοῦ πέρασε στὸ φιλόσοφο, γιὰ νὰ καταλήξῃ σ' ἕνα νέο ἡρωικὸ λυρισμὸ. Διαβάζοντας κανεῖς τὸ «Ἑλληνικὸ Καράβι», τὴν «Ἑλληνίδα Μάννα» ἢ τὸν «Ὁρφία» γιομίζει ἀπὸ μεγαλόπνοο ἡρωισμό. (1) Αἰσθάνεται τὴν καρδιά του νὰ πλαταίνει. Νοιώθει τὰ στήθη του νὰ φουσκώνουν. Ἀναπνέει μέσα σὲ μίαν ἀτμόσφαιρα, ποὺ τοῦ μεγαλώνει τὴ θέληση καὶ τὸν παρακινεῖ στὴν παρατολμότερη δρᾶση καὶ θυσία. Τὸ θέμα τῶν ποιημάτων αὐτῶν εἶνε τὸ ἴδιο τ' ἀγαπημένο του κι' ἀγωνιώδες θέμα, τὸ τόσο παλαιὸ, ὅσο καὶ νέο, τὸ αἰώνιο θέμα κάθε ἀνθρώπου, τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας ἀπέναντι τῆς βίας. Ἄν στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» ἡ ἐλευθερία εἶνε «μεστὴ ἀπὸ τὸ χρέος» τώρα ὁ Σολωμὸς ἀνεβαίνει ἀκόμη ψηλότερα. Γίνεται πρωτοτυπώτερος καὶ περισσότερον ἀνθρώπινος. Ἡ ἐλευθερία στὰ τελευταῖα του εἶνε γιομάτη δρᾶση, γιομάτη θυσία, γιομάτη κίνδυνο καὶ θάνατο, γιομάτη ἀπ' ἑ, τι ὑψηλότερον ἔχει ἡ ζωὴ μας: Εἶνε πλημμυρισμένη ἀπὸ ἡρωικὴ αὐτοθυσία καὶ τραγικὴ ἐπικότητα. Εἶνε ἡ ἐλευθερία, ὅπουδήποτε τὴ συναντᾶσαι κανεῖς καὶ ποὺ παντοῦ, ὅπου τὴ βρίσκεις πρέπει νὰ πολεμᾶσαι καὶ νὰ θυσιάζεσαι γιὰ χάρι τῆς. Ὁ Σολωμὸς τὸ βροντοφωνεῖ: Ἡ ζωὴ δὲν ἀνῆκε παρὰ στὸν ἀνώτερο ἡρωικὸ τύπο, ποὺ παλεύει καὶ χάνεται γιὰ τὴ λευτεριά.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν «Ἰγμων» καὶ τοῦ «Διαλόγου», ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ «Λάμπρου» ὁ νοῦς κι' ἡ φαντασία του κυνηγοῦσαν παντοῦ τὴ μορφή αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ μόλις τώρα κατορθώνουν νὰ τὴν συλλάβουν. Μόλις τώρα ἀκούει τὸ θετικὸ τῆς πάτημα κι' ἀφηγκράζεται τὴν οὐρανικὴ φωνὴ τῆς. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία εἶνε σύμβολο, ποὺ ξεπερνᾶει τὴν ἐποχὴ του καὶ ποὺ συμβολίζει τὴ δρᾶση γιὰ τὸ καλλίτερο. Ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶνε ἡ ἱστορία τῆς πάλης γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας. Συνεπῶς κάθε ἀνθρώπος, ποὺ θυσιάζεσαι γι' αὐτὴν εἶνε ὁ ἀνώτερος ἀνθρώπινος τύπος, ποὺ πρέπει νὰ γίνεσαι σὲ μᾶς ὑπόδειγμα. Μ' ἕνα λόγο: Μόνον ὁ ἀγώνιας γιὰ τὴν ἐλευθερία δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξη. Ὅλα τ' ἄλλα βρίσκονται σὲ κατώτερη μοῖρα. Αὐτὴ εἶνε ἡ τελειωτικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Σολωμοῦ. Ἡ ἔρευνα γύρω στὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, ἀπετέλεσε γιὰ τὸν ποιητὴ τὸν κύριο σκοπὸ τῆς ζωῆς του καὶ πρόσφερε τὸν καρπὸ τῶν μακρῶν ἀγώνων του σὲ μερικὰ ποιήματα, ποὺ μένουν μοναδικὰ στὴν ἱστορία τῆς ποιήσεως τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα. Ἡ ἐλευθερία μέσα σ' αὐτὰ σὲ συναρπάζει, σὲ παρακινεῖ, σὲ μεθάει. Τ' ἔραμα τῆς ὑψώνεται τεράστιο σὰν τὸν ἥλιο μέσα στὸ στερέωμα. Σὲ προωθεῖ στὰ τολμηρότερα κινήματα:

Ὁραία καὶ μεγάλη εἶν' ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.
Σ' οὐρανοῦ σκέπη, ποὺ δὲν ἔχει γέφυρα,
Γιὰ νὰ συντόχουν σταματοῦν ἐδῶθε ἕνα
Ἑλληνικὸ καράβι, ἕνα Ἀγγλικὸ ἀπὸ κειθὲ.
Ρωτᾶ τῆς θάλασσας ὁ ἄρχοντας: Ποῦ τρέχεις;
Καὶ τὸ ξαρμάτωτο καράβι τοῦ ἀπεκρίθη.
— Ἀπὸ τὴ μὴ στὴν ἄλλη θάλασσα πηγαίνω.
— Πᾶψ' εὐθὺς κι' ἀκαλοῦθα με ὅπου κι' ἂν σὲ σώρω.
Μὴ στιγμὴ ἦταν κείνη, μὴ στιγμὴ μονάχη.

(1) Ἀνωνύμου: Quattro Poeste del Co. Dion. Solomos—Venezia—1866.

"Αλλά πιά και γῆ, κῆμα κι' οὐρανὸς δὲν ἦταν, οὐδὲ θεὸς κανεὶς και μόνη ἡ ἐλευθερία με στοχαομὸς μεγαλοδύναμους και πληθῆτους ἐμίλους ἐκεῖ μέσα κι' ἀναγάλλιαζε ὅλη, σὰν τοῦ Ὀκεανοῦ μέσα στὴ μέση ὁ ἥλιος. Καὶ σ' ὅλους ἕνα ἐστάθη κίνημα και μόνο. Σὲ λίγην ὥρα εὐθὺς ὁμόφωνοι ἐνωθῆκαν ὅλοι, μ' ἄκρα σιωπῆ, προσηλωμένοι ὅλοι με τὰ μάτια π' ἀστράφταν στὸ θαυλι τ' ὄλορθο, στὸ πέλαγο, πού μέγα θὰ δεχθεῖ σὲ λίγο. Τὰ λίγα τῆς τιμῆς καρμιά καταστραμμένα. Καὶ πῶς κοντὰ ἐκεῖ στέκει στὴν μαρτυρὴ ἡ σπῖθα...

IV.

"Ἄλλ' ὅ,τι κάνει τοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ ἀπαράμιλλους δὲν εἶναι μόνο τὸ ὕψηλό τους περιεχόμενο. Εἶνε και τὸ ποιητικὸ περιβλημα, με τὸ ὅποιον ἐντυσε τίς ἰδέες και τίς εἰκόνας του. Ἄν ἀνύψωσε τὸ ἠθικὸ μέρος τῆς ποιήσεως, ὅμως και τὴ γλώσσα και γενικώτερα τὴ μορφή, προσπάθησε νὰ φέρει σὲ τελειότητα δυσπλησίαστη. Ἐγνώριζε, πὼς ὅ,τι αἰωνίζει τὰ καλλιτεχνήματα δὲν εἶνε τόσο τὸ περιεχόμενο, ὅσον ἡ μορφή, πού τὰ περιτύνει, πού τὰ περισώζει και τὰ διατηρεῖ στυλινὰ στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ὁ Σολωμὸς ἦν ἦταν μόνο ποιητὴς και φιλόσοφος τῆς σκέψης. Ἦταν κι' ἕνας ὑπέροχος αἰσθητικὸς, ἕνας ἀπὸ τοὺς βαθύτερους τῆς ἐποχῆς του. Ἄν στὸ περιεχόμενο τῆς τέχνης του θυσιάσε πολλὰ σ' εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, ὡς νὰ φθάσει στὴν ἀνεξαρτησία, μορφικῶς ὅμως διατήρησε τὸν ἑλληνισμὸ του. «Ὁ Σολωμὸς, λέγει ὁ Θωμαζῆς, ἔμεινε Διονύσιος κι' ἐφύλαξε στὸ πνεῦμα του τὴ γαλήνη τ' οὐρανοῦ και τῆς γῆς, πού γενήθηκε». Ὡς ποιητὴς, εἶχε τελείως καθορίσει τὴ θέση τῆς Ἑλλάδος μέσα στὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του και μέσα στὰ γεωγραφικὰ πλαίσια τοῦ κόσμου. Ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη κι' ἀπὸ ἀποψη μελλοντικῆς δράσεως θεωροῦσε τὴν Ἑλλάδα σὰν κατὰ μοναδικό, σὰν κατὰ προνομιόχο ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δύσεως και πὼς ἡ νεοελληνικὴ τέχνη, ὅταν θάφθανε στὴν ἀνεξαρτησία τῆς, εἶχε δικούς της σκοποὺς νὰ πραγματοποιήσει. Ὅταν ὁ Σολωμὸς ἔλεγε στὰ τελευταῖα του: «κλεῖσε μέσα σὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα ἢ ὅ,τι ἄλλο, και θὰ αἰσθανθεῖς κάθε εἶδος μεγαλεῖο»—με τὴν Ἑλλάδα δὲν ἔννοοῦσε τὴ σύγχρονή του Ἑλλάδα, πού ὄλεπε με δυσπιστία και κάποια περιφρόνηση. Ἀπὸ τρεπε μάλιστα και τὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου με τὴν τότε Ἑλλάδα, κι' ἔλεγε χαρακτηριστικὰ πὼς «οἱ Ἑπτανήσιοι θὰ κλάψουν πικρὰ γιὰ τὴν ἔνωση». Συνεπῶς, με τὴν Ἑλλάδα, ἔννοοῦσε μιὰν Ἑλλάδα, ὅπως αὐτὸς τὴν πλαστούργουσε μέσα στὴ σκέψη του, μιὰν Ἑλλάδα, ὑπόδειγμα μιᾶς καινούργιας μελλοντικῆς ἀνθρωπότητος. Ὅνειρευόταν τὴν Ἑλλάδα, ὅπως οἱ μεγάλοι φιλέλληνας τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως!

Γιὰ τοῦτο ἐπιδίωξε τὴν ἰδανικοποίησιν τῆς Ἑλληνικῆς πραγματικότητος και μορφικῶς κατέσπειρε μέσα στοὺς στίχους του τὰ λεπτότερα κι' ἀπαλότερα χρώματα, τίς ἀυλότερες γραμμὲς και τίς πλέον ἀσύληπτες ἀποχρώσεις. Ἡ καταπληκτικὴ ματιά του ἀπορρόφησεν ἀπὸ τὴ γύρω θαυμαστὴ φύση, ἀπὸ τὰ γύρω βουνὰ και τὴ γύρω θάλασσα ὅ,τι εἶχαν πνευματικώτερο και τὸ μετουσίωσε μέσα στοὺς στίχους του σὲ λέξεις πρωτόκοιτες και συμβολικῆς, σὲ ρυθμούς και φθόγγους, «ὅπου δὲν ἔχουν ὄνομα». Ἐστὶ κάθε ἑλληνικὸ τοπίο γιὰ τὸν Σολωμὸ ἦταν μιὰ ψυχικὴ κατάσταση, πού προσπαθοῦσε ν' ἀποδοῖε με λέξεις και νὰ μουσικοποιήσει με ρυθμούς. Κυττάζοντας κάποτε τὰ χρώματα τοῦ δειλινοῦ και τίς βαθιεῖς ἀποχρώσεις τους, ὅπως φαίνονται σὲ κάποιες ἀπόκοσμες ἀκρογιαλιές τῆς Κέρκυρας ὁ ποιητὴς σιγοψιθύρισε: «Ὅπως εἶνε αὐτὰ τὰ χρώματα, ἔτσι ἡμποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς εἶνε και οἱ πολλὰς και πολυποίκιλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς»—τελεία ἐπικοινωνία ἀνάμεσα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου και τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο κάθε φιλοσοφικὴ ἔννοια δὲν ἦταν γι' αὐτὸν μιὰ ἀφηρημένη ἰδέα, ἀλλὰ μιὰ σχέση, πούπρεπε νὰ μετουσιωθεῖ σὲ ζωικὴ κατάσταση, σὲ

μιὰν εἰκόνα, πού κατχνοῦσε ὑποδειγματικὸ σύμβολο δράσης. Εἰδικώτερα κανεὶς ἀπὸ τοὺς νεώτερους λυρικοὺς δὲν κατχνοῦσε τὴ βαθύτερη σημασία τῶν λέξεων και κανεὶς δὲν προσάρμοσε τόσο τὴν ἐσωτερικὴ οὐσία τῆς ζωῆς με τὴν ἀπηχητικὴ ἀπόδοσή τῆς γλώσσας. Ἐστὶ κάθε λέξη τοῦ Σολωμοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος ἔλεγε: «Εἶνε βαφτισμένη στὴν κολυμπήθρα τοῦ αἰσθηματος και συγχρόνως εἶνε μεστὴ ἀπὸ νόημα». Κάθε λέξη, δηλαδή, ἀνταποκρίνεται σ' ἕνα αἰσθημα και μαζί σὲ μιὰν ἰδέα και σὲ μιὰ φυσικὴ παράσταση κι' ἀποτελεῖ μαζί τους ἕνα ἀδιάσπαστο σύνολο. Οἱ λέξεις βέβαια στὴ κοινὴ συνήθεια δὲν ἐκφράζουν παρ' ὠρισμένες παραστάσεις. Ἄλλ' οἱ λέξεις, ὅπως τίς μεταχειρίζεται ὁ Σολωμὸς ἀπαρτίζουν ἕνα κόσμο πλαστικῆς και συγχρόνως μουσικῆς ἀποδόσεως τῶν βαθύτερων ψυχικῶν καταστάσεων. Ποτὲ λέξεις δὲν ἐβάρυναν τόσο, ὅσον ἐκεῖνες τοῦ Σολωμοῦ τῆς τρίτης περιόδου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦλάχιστον τῆς κυριολεξίας και συγχρόνως τῆς μουσικῆς διακυμάνσεως οἱ λέξεις τοῦ Σολωμοῦ, ξεπερνῶν κάθε λογικὸ ὑπολογισμὸ κι' ἀποτελοῦν ἀνεξήγητο φαινόμενο. Ὅλες οἱ αἰσθησεις, ὅπως σημείωσε ὁ Στάης, διαφεύονται στὴν ἀπαγγελία μερικῶν στίχων και συγκροτοῦν μιὰ μουσικὴ συγχορδία (!).

Ὅσοι συνεπῶς θεωροῦν τὸ Σολωμὸ σὰν ἕνα ἀπλὸ δημοτικιστὴ δὲν κατχνοῦσαν ποτὲ τοὺς στίχους του τῆς τρίτης περιόδου και ποτὲ δὲν ὑποπεύθησαν πόσο βάθος, πόσο νόημα, πόση διάχυτη μουσικὴ και πόση πλαστικὴ ρευστότητα περικλείουν. Ὅπως στὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς τῆς τέχνης του πρωτοτύπησε, ἔτσι και στὸ ζήτημα τῆς μορφῆς ὑπῆρξε καταπληκτικὰ ἰδιόρρυθμος και μοναδικός. Ἀνέβασε τὴ γλώσσα πέραν ἀπὸ κάθε τελειότητα σ' ὠρισμένα του κομμάτια. «Κάθε στίχος τοῦ Σολωμοῦ» σημειώνει ὁ φίλος του Μελισσηνός, πού λεπτομερῶς μελέτησε τὴ στιχουργικὴ του, «κάθε στίχος τοῦ Σολωμοῦ δύναται νὰ δόσει ἀφορμὴν εἰς ἐκτεταμένην διατριβὴν εἰς ὄντινα τὴν ἀληθῆ τῶν στίχων ἀρμονίαν ἐπίσταται νὰ θρηυῆ»(2). Προσπαθώντας ὁ Μελισσηνός δὲν μπεῖ μέσα στὸ μυστήριον τῶν λέξεων τοῦ Σολωμοῦ, με τὸν ὅποιον πολλὰς φορὲς φαίνεται πὼς μίλησε γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, συμπεραίνει: πὼς τὸ μυστήριον τῆς μορφικῆς του βρίσκειται «εἰς τὸν ἰονισμὸν τῶν λέξεων, αἵτινες ἔχουσιν ἐκφρασοῦν πνευματικὴν». Ἄλλ' ἡ βαθύτερη μουσικὴ τῶν στίχων προέρχεται ἀπὸ πολὺ λεπτότερες σχέσεις, πού ἀποτελοῦσαν φυσιολογικὴ λειτουργία τῆς διανοίας του. Κάθε λέξη του ἐβγαίνει, ὅσπερ ἀπὸ μακροχρόνια ἐπικοινωνία με τὸν ψυχικὸ και συναισθηματικὸ του κόσμο. Κι' ἔταν κατόπιν μεταχειρίζοταν τὴ λέξη στὸ στίχο του, ἡ λέξη ἦταν γιομάτη ἀπὸ τίς βαθύτερες οὐσίες τῆς ψυχῆς του. Ἀνάδινεν ὅλο τὸ μεθυστικὸ και μυστικὸ τῆς ἄρωμα:

Γιατὶ ἡ ψυχὴ μου μῶλεγε συγγὰ στὸ στήθος μέσα, στὸν κόσμο τὴν ἀγάπη σου πάρα πολὺ μὴ βάνεις. Καὶ τὰσπρα μ' ὅλο τους τὸ φῶς κυττοῦν με ἐρωτημένα και ρόδο μέσα μου πολὺ, κρῖνος πολὺς ἀθίζει.

Ἀπὸ τοὺς αἰθέριους αὐτοὺς κόσμους μέσα στοὺς ὁποίους ὁ ποιητὴς συνεχῶς ἀνάπνεε νομίζω, πὼς τὸν κατεβάζουμε, ὅταν τὸν θεωροῦμε σὰν ἕνα ποιητὴ πατριώτη. Αὐτὸς ὁ ἴδιος μ' ἀποτροπιασμὸ ἀναθυμῶταν τὴν πρώτη πατριωτικὴ περίοδο τῆς τέχνης του και τὴν ἀποδοκίμαζε. Ὁ Σολωμὸς στὰ τελευταῖα του εἶχε ἐν ὕψει πολὺ, ὡστε νὰ μὴν τὸν ἐπηρεάζουν οἱ στενοὶ ἐθνικισμοὶ κι' οἱ ἀντιδράσεις τῶν συγχρόνων του. Στὸς οὐρανοὺς του δὲν ἐφθάναν οἱ κρωγμοὶ τῶν ἐπικριτῶν του κι' οἱ φωνῆς τῶν πατριδοκαπήλων. Πίστευε στὸ μέλλον και δὲν τὸ θυσιάσε σὲς πρόσκαιρες φιλοδοξίες. Ἐγνώριζε πὼς τῆ ἀληθινὴ ἐλευθερία βρίσκειται πέραν ἀπὸ ἐθνικισμούς. Ἀπόβλεπε στὸ γενικὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητος ὅλης. Ὅταν, μάλιστα τὸν κατηγοροῦσαν, πὼς στὰ τε-

(1) Ἐμμανουὴλ Στάης: Περιοδικὸν Ἀθηνῶν τομ. Β'. σελ. 461 κι' 462.

(2) Σ. Μελισσηνός: «Ἐσθάζει» Ἐραγωγία, Κέρκυρα 1856 σελ. 166.

λευταία του ποιήματά, ο ελληνικός εθνικισμός δεν έπερνε καμιά θέση, ο Σολωμός δεν διάτασε να τονίσει πώς ή αλήθεια, όπουδήποτε κι' αν βρίσκεται, έστω και στις τάξεις των έχθρων μας είνε σεβαστή. «Τὸ Ἔθνος, βροντοφώνησε, πρέπει νὰ μάθει νὰ θεωρεῖ ἐθνικὸ ὅ,τι εἶνε ἀληθές». Δόγμα, πού ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τις πατρίδες, πού ξεπερνᾷ τὸ χρόνο και πού θὰ ζεῖ ἀγέρστα μέσα στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἔλων τῶν ἐποχῶν. Ἀλλὰ μήπως ὁ Σολωμός δεν ἀναγνώριζε στὰ τελευταία του σὰν τὴν ὑψηλότερη ἀξία ἔλων τῶν ἀξιών τὴν παγκόσμια ἀδελφούνη; Εἶπε: «Στοχάζομαι πῶς ὁ ἔθνομός πρέπει νὰ ὑποχωρεῖ εἰς τὴν ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος και φωτισμένος ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦτο θεωρῶ χωρὶς κανένα πάθος και τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλλήνος στὸν ξένο και τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ξένου στὸν Ἕλληνα. Μὴν παρθεῖ γιὰ ἐθνομός ὅ,τι δὲν εἶναι παρὰ σέβας ἀλήθειας».

Συνεπῶς ἔσοι φαντάζονται τὸ Σολωμό τῆς ὀριμώτερης περιόδου σὰν τὸν ἴδιο τὸ Σολωμό τῶν «Ἑμνων» πλανιῶνται τὴν οἰκτρότερη πλάνη. Ἀπὸ τότε ὁ ποιητὴς ἀνέθηκε πολὺ ψηλά και περπάτησε στὶς κορφές τῆς ζωῆς και τῆς τέχνης ἐκεῖ, πού πολὺ λίγοι κατῶρθωσαν νὰ σταθοῦν. Ἐκεῖθε ἡ μαντικὴ και προφητικὴ ματιά του βυθίστηκε στὰ μελοντικὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρωπότητος κι' ἐκεῖθε ἡ μελωδικὴ φωνή του κελάδησε μερικὲς ἀπὸ τις ὑψηλότερες ἀλήθειες, πού ποτὲ ἀκούστηκαν και πού μιά μέρα θὰ πραγματοποιηθοῦν. Ὅχι, ὁ Σολωμός δεν ὑπῆρξε ἓνας ὑπέροχος μόνο ποιητὴς. Ὑπῆρξε κι' ἓνας προφήτης κι' ἓνας κοινωνικὸς ἀναμορφωτής, πού πίστευε στὴν ἠθικὴ βελτίωση τῶν ἀνθρώπων, στὸ ξεσκάδωμα ἔλων τῶν πατρίδων, στὴν δραστηκὴ ἐλευθερία και στὴν μελλοντικὴ ἀδελφούνη τῆς ἀνθρωπότητος.

Δεκέμβρης 1931

ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἄν κανένας, πρὶν λίγα χρόνια, ὑποστήριζε πῶς θὰ ἔρχονταν μιά στιγμή σὰν τὴ σημερινή, πού τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα δείχνει ἔλη τὴν ἔσωτερικὴ παραφροσύνη του, λείπει ἄμυρ, ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, ἡ πολιτικὴ δυνατότητα τῆς κατάλυσής του, θὰ πέραγε γιὰ τρελλὸς και ἀνισόρροπος. — Ἡ ἰδέα πῶς μιά ὀξυτάτη οἰκονομικὴ κρίση ἀντὶ νὰ ἐξωθήσει τις μάζες πρὸς τὴ μόνη γραμμὴ τῆς σωτηρίας τους, τὴν ἀμεση πραγματοποίηση τοῦ σοσιαλισμοῦ, θὰ μπορούσε νὰ τις ἐξωθήσει στὸ στρατόπεδο τῆς ἀντιδρασης και τῆς συντήρησης τοῦ καπιταλισμοῦ θὰ φαίνονταν τόσο παράδοξη, ἔσο περίπου και μιά θεωρία πού θὰ ἔρχονταν νὰ καταλύσει παραδεγμένους φυσικοὺς κανόνες. Ἡ οἰκονομία ἀντανάκλα στὴν κοινωνικὴ και πολιτικὴ ζωὴ μὲ τις ψυχολογικὲς καταστάσεις πού δημιουργεῖ στὶς μάζες. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ φνιαστεῖ κανεὶς πῶς ἡ ἀπειρη ἀπελπισία τῶν μαζῶν θὰ τις ὀδηγοῦσε πρὸς τὸ στρατόπεδο ἐκείνων, πού ἀπὸ δὴ και 80 χρόνια τώρα ἀγωνίζονται συστηματικὰ και μεθοδικὰ γιὰ νὰ καταργήσουν αὐτὸ τὸ βασικὸ αἷτιο τῆς δυστυχίας τους, τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα στὴν παραγωγή και κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν;

Ἡ πεποίθηση αὐτὴ ἦταν τόσο ριζωμένη μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ τάξη, ὥστε νὰ θεωρεῖται πραγματικὴ ἀφροσύνη κάθε ὑπέρμετρη καταπίεση τῆς πάνω στὸ προλεταριάτο και ἡ κοινωνικὴ πρόνοια γιὰ τὴ μεθοδικὴ ἀνύψωση και βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του νὰ εἶναι χρέος και καθήκον κάθε διαφωτισμένου καπιταλιστῆ. Καὶ ἀσφαλῶς μιά τέτοια γνώμη δεν ἦταν ξένη οὔτε πρὸς τὴν ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος, οὔτε και ἀκόμη πρὸς αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ διδάγματα πού μπορούσε νὰ βγάλει ἡ καπιταλιστικὴ τάξη ἀπὸ μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴ σοσιαλιστικὴ θεωρία και προπαγάνδα.

Ἡ ἀπόγνωση και ἡ δυστυχία μεγάλων στρωμάτων τοῦ λαοῦ ἦταν πάντα κίνδυνος γιὰ τὰ ὑπάρχοντα καθεστῶτα. Ἡ λαϊκὴ παροιμία: «ἡ πείνα εἶναι κακὸς σύμβουλος» ἐκφράζει σωστὰ μιά ἐμπειρία αἰῶνων στὸ ζήτημα αὐτό. Ὅλα τὰ μεγάλα κοινωνικὰ ρεύματα τοῦ παρελθόντος, ἀρχινόντας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα και φτάνοντας σ' αὐτὴ τὴν ἀστικὴ ἐπανάσταση, εἶχαν βρεῖ τὴν κινητήρια δύναμη τους στὸν ὄγκο τῶν ἀπελπισμένων και τῶν δυστυχισμένων. Ἐξάλλου μήπως και αὐτὸς ὁ σύγχρονος σοσιαλιστὴς κάνει οὐσιαστικὰ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ καλλιεργεῖ τὸ μίσος και τὴ ζήλεια κείνων πού δεν κατέχουν, ἐνάντια στοὺς κατόχους ἔλων τῶν ἀγαθῶν; Μήπως ὁ Μάρξ δεν μιλά στὸ Μανιφέστο του γιὰ τις στρατιές τῶν ἀπελπισμένων πού ἂν ἐπαναστατήσουν «δὲν θὰ ἔχουν νὰ χάσουν τίποτ' ἄλλο παρὰ τὰ δεσμά τους»; Και τὸ Κεφάλαιό του δεν εἶναι ἡ κατὰ πλεονεκτήτικότερη προοπτικὴ νὰ προβλεφθεῖ μέσα στὸ μέλλον ἡ τραγικὴ αὐτὴ στιγμή πού δεν θὰ ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο παρὰ μιά φοῦστα ἐκμε-

ταλλευτών απέναντι σε μιὰ απειράριθμη στρατιά προλεταρίων; Δὲν θὰ συζητήσω βέβαια τώρα ἂν ἡ ἀστική—καὶ δὲ διστάζω νὰ προσθέσω καὶ ἀπὸ μιὰ πλευρὰ σοσιαλιστική—ἀντίληψη αὐτῆ τῆς ἐξήγησης τοῦ μαρξικοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ὀρθή καὶ ἂν ἀποκρίνεται πρὸς τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῆς θεωρίας τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Μιὰ τέτοια συζήτηση θὰ ἐβγαίνει καὶ ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φιλοξενίας, πού μου παρέχει τὸ *Σήμερα* καὶ θὰ τοποθετοῦσε τὸ ἄρθρο μου σ' ἓνα ἄλλο ἐντελῶς ἐπίπεδο, ἀπὸ ἐκεῖνο πού σκοπεύει νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐξετάσῃ.

Ὅ,τι θὰ ἐρευνήσω εἶναι ἄλλο. Τριῶν ἐτῶν ἐμπειρία μας ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πορεία μιᾶς πρωτοφανοῦς οικονομικῆς κρίσης ἔκαμε νὰ γίνῃ πραγματικότητα, ὅ,τι: θὰ θεωριόντανε ἄλλοτε τουλάχιστον παραδοξολογία. Οἱ μάζες δὲν τράβηξαν πρὸς τὸ σοσιαλισμό. Ἐντελῶς ἀντίθετα μάλιστα τράβηξαν πυκνὲς πρὸς τὴν ἀντίδραση. Ὁ φασισμός, τελικὸ πολιτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς οικονομικῆς κρίσης, θὰ ἦταν ἀδύνατος χωρὶς τὴν ἀθρόα αὐτῆ προσέλευση τῶν μαζῶν γύρω ἀπὸ τὴ σημαία του. Κι ἔχομε ἔτσι ἄλλο ἓνα παράδοξο. Οἱ μεγάλες κατακτήσεις τῆς Δημοκρατίας, ἡ καθολικὴ ψήφοφορία γιὰ παράδειγμα, χρησιμεύουν γιὰ τελικὸ ὄπλο στὴ σύγχρονη κατάλυσὴ τῆς. Γιατί: Ἐπὶ ποιῶν ἀντανάκλασεις;

Ἐὰν θελήσουμε νὰ συγκρίνουμε τὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τῶν διαφόρων χωρῶν ὡς τὴν ἐπαύριο τοῦ μεγάλου πολέμου, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαύριο αὐτῆ ὡς σήμερα, θὰ ἔχουμε ἓνα πρῶτο στοιχεῖο, πού θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὰ συμπεράσματα πού θέλουμε νὰ καταλήξουμε. Φυσικὰ μιὰ ἀπεικόνιση τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς, σ' ὅλες τίς χώρες τῆς καπιταλιστικῆς Εὐρώπης, θὰ ἦταν κουραστικὴ καὶ ἐπίπονη γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ. Θὰ περιορισθῶ λοιπὸν σ' ἓνα τυπικὸ, ἄς πῶ ἔτσι, παράδειγμα, τὴν Γερμανία, κέντρο τῶν σημερινῶν ἐξελίξεων, τὴν κλασσικὴ χώρα τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς ἀντίδρασης. Ἡ μελέτη τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης τῆς Γερμανίας στὴν ἴδια αὐτῆ περίοδο, μᾶς δίνει τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα. (1)

	Συντηρ.	Φιλελεύθεροι	Καθολικοὶ	Σοσιαλιστὲς	Σύνολο. (2)
1903	13.5	23.0	19.8	31.7	88.0
1907	13.6	25.4	19.3	28.9	87.2
1912	12.2	25.9	16.4	34.8	89.3
1919	10.3	22.9	19.7	45.5	98.4
1920	15.1	22.2	17.8	41.7	96.8
1924 (Μάιος)	21.5	14.6	16.5	33.2	85.8
1924 (Δεῖριος)	22.1	16.4	17.4	35.0	90.9
1928	17.7	13.6	15.2	40.4	86.9
1930	7.03	8.29	14.83	37.65	67.80
1932 (Ἰούλιος)	5.88	2.21	15.62	35.82	59.63
1932 (Νοῦβριος)	8.07	2.70	15.00	37.03	62.80

Μιὰ προσεκτικώτερη παρατήρηση τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

1.—Ἀπὸ τὸ 1903 ὡς τὸ 1919 ἡ δύναμη τῶν ἀστικῶν κομμάτων μειώνεται σταθερά, ἐνῶ ἡ δύναμη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος αὐξάνεται μὲ ἴση σταθερό-

(1) Τὰ στοιχεία τοῦ πίνακα τὰ βανεῖσθαι ἀπὸ τὸ τελευταῖο βιβλίον τοῦ H. Vandervelde, *L'alternative: Capitalisme d'Etat ou Socialisme Democratique*, Englatine, Paris σελ. 238, σσμ. 2.

(2) Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς στήλης αὐτῆς καὶ τοῦ ὅλου, ἀντιπροσωπεύει τὴν δύναμη τῶν ἄλλων κομμάτων, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν τελευταία τετραετία, τῶν Ἐθνικοσοσιαλιστῶν.

τητα, γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς τὴν ἄλλη μέρα τοῦ παγκόσμιου πολέμου. Ἡ μείωση τῶν ἀστικῶν ψήφων γίνεται περισσότερο αἰσθητὴ, ἔσο, προχωρώντας ἀπὸ τὸ καθολικὸ κέντρο, φτάνουμε στὴν ἄκρη δεξιὰ τῶν ἀστικῶν πολιτικῶν κομμάτων.

2.—Στὴν κατεύθυνση αὐτῆ μιὰ μόνη ἐξαίρεση ὑπάρχει. Εἶναι ἡ ἐκλογὴ, τοῦ 1907. Ἡ σοσιαλδημοκρατία παθαίνει μὲ τὸ καθολικὸ κέντρο μιὰ σημαντικὴ ἐλάττωση τῶν δυνάμεων τῆς, ἐνῶ ἡ ἀστικὴ δεξιὰ κερδίζει σημαντικὴ ἔδαφος. Μᾶς εἶναι περιττὸ νὰ σημειώσουμε ἐδῶ πὼς τὸ 1907 εἶναι χρόνος οικονομικῆς κρίσης.

3.—Ἀπὸ τὸ 1919 ὡς σήμερα—ἢ μάλλον ὡς τὸ Νοέμβριον 1932—ἡ κίνηση παρουσιάζεται ἀντίστροφη. Ἡ σοσιαλδημοκρατία ὑποχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο, πού εἶχε φτάσῃ στὸ 1919. Ἐξίσου ὅμως χάνουν τὸ ἔδαφός τους τὰ ἀστικὰ κόμματα. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ προπολεμικὴ πολιτικὴ παράταξη ἀπὸ τὴν ἄκρη συντηρητικὴ δεξιὰ ὡς τὴν ἐπαναστατικὴ σοσιαλδημοκρατία καταλαμβάνει τὸ 1919 τὰ 98.4 τῶν ψήφων, τὸ Νοέμβριον τοῦ 1932 ἡ ἴδια παράταξη καταλαμβάνει μόνον τὸ 52.80. Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει περιέρχεται σὲ μέγιστο τμήμα τῆς σ' ἓνα καινούργιο πολιτικὸ ἀστερισμὸ, τοὺς *ἐθνικοσοσιαλιστὲς*.

4.—Ὅ,τι ἐκθέσαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο ἀποτελεῖ, ἄς πούμε ἔτσι, τίς γενικὲς γραμμὲς τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης στὴ Γερμανία στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο. Μιὰ ἀναλυτικώτερη παρατήρηση τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς θὰ μᾶς πείσῃ πὼς ὅ,τι ἀνομάζουμε γενικὲς γραμμὲς τῆς, ἔχει ὀρισμένους σημαντικὲς καὶ ἀξιοπαρατήρητες ἐξαίρεσεις. Ἡ ὑποχώρηση τῆς Σοσιαλδημοκρατίας φτάνει στὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς τὸ 1924. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀπὸ τὸ 1919 ὡς τὸ 1924 τὰ παλιὰ ἀστικὰ κόμματα ἔχουν μιὰ συνεχῆ ἄνοδο τῆς δυνάμεως των, πού ἰσοφαρίζει τίς ἀπώλειες τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν δυνάμεων. Σημειώνουμε ἐδῶ ἄλλη μιὰ φορά πὼς τὰ χρόνια 1919—1924 εἶναι χρόνια βαθεῖας οικονομικῆς διαταραχῆς γιὰ τὴ Γερμανία, ἀπὸ τὴν ὅποια ἀρχίζει νὰ ἀναλαμβάνει μόλις περὶ τὸ 1924—1925. Τὸ 1918 ἡ Σοσιαλδημοκρατία φτάνει στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς ἀνάδοῦ τῆς στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο, ἐνῶ ἀντίστροφα τὰ δεξιὰ κόμματα χάνουν τὸ ἔδαφος πού εἶχαν κερδίσει προηγουμένα. Τὸ 1928 εἶναι τὸ προτελευταῖο ἔτος τῆς καπιταλιστικῆς εὐημερίας. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκλογὲς πού ἀκολουθοῦν τὸ 1930 καὶ 1931 πορροσιάζουν μιὰ καινούργια ἐλάττωση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει ὅμως τὴν καταστροφὴ τῶν παλιῶν ἀστικῶν κομμάτων. Εἶναι τὰ χρόνια τῆς βαθεῖας οικονομικῆς κατάρπτωσης πού ἀρχισε ἀπὸ τὸ 1929 καὶ ἀπὸ τὴν ὅποια δὲ βγήκε ἀκόμα ἡ ἀνθρωπότητα. Ἡ κατάληξη τῆς ἐξέλιξης ἦταν εἰς ἐκλογὲς τῆς 5 τοῦ Μάρτη τοῦ 1933. Τὰ ἀποτελέσματά τῆς εἶναι τόσο γνωστά, ὥστε κρίνω περιττὸ νὰ τὰ ἐπαναλάβω.

Ἄν συμπεράσουμε τώρα γενικώτερα θὰ ἴδουμε ὅτι: προπολεμικὴ καὶ μεταπολεμικὴ περίοδο ἐνῶ συμπίπτουν στὴ βαθμιαία προοδευτικὴ κατάρπτωση τῶν κομμάτων τῆς δεξιᾶς, ἔχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ στὶς δυὸ περιόδους ἡ πολιτικὴ διαφοροποίηση τῶν μαζῶν ἔχει ἀμεση σχέση μὲ τὴν κυκλικὴν περίοδο, στὴν ὅποια βρίσκεται τὸ σύστημα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Σὲ κάθε περίοδο κυκλικῆς παραγωγικῆς κρίσης ἀντιστοιχεῖ μιὰ πολιτικὴ ἐνίσχυση τῆς δεξιᾶς, μὲ τὴν ἀντίθετη ἐλάττωση τῶν δυνάμεων τῆς ἀριστερᾶς. Τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει σὲ κάθε περίοδο εὐημερίας καπιταλιστικῆς.

Ἡ γενικὴ αὐτῆ ἐξέλιξη τοῦ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν μαζῶν ἀντανάκρηνται στὴν προϋποτιθέμενη ἀντανάκλαση πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει πάνω σ' αὐτὸν ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Γερμανίας, στὶς ἴδιες περιόδους; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἀρνητικὴ. Στὰ 1847 ὁ Μάρξ ἔγραφε στὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο:

«Ἡ βιομηχανικὴ πρόοδος, πού ἡ ἀστικὴ τάξη ἀσυνείδητα ἐξυψηρετεῖ, ἀντικα-

III. Παραγωγή μηχανών.

1925	81.8
1926	69.5
1927	91.7
1928	100.0
1929	123.91

Ο βιομηχανικός ρυθμός μας παρουσιάζεται εξαιρετικά ανώμαλος. Σε σύγκριση με το 1925 το 1926 είναι χρόνος παραγωγικής ύφεσης. Οι εργασίες επαναλαμβάνονται το 1927. Παρουσιάζουν ένα ελαφρό κλονισμό το 1928. Φτάνουν το ανώτατο σημείο της έντασης το 1929. Την εικόνα των τριών επομένων ετών μας τη δίνει ο επόμενος πίνακας.

	1929	1930	1931	1932	Πτώση
Κάρβουνο	13 620	11.800	9.885	8.357	38 %
Χυτοσίδηρ.	1.114	808	605	338	70 %
Ατσάλι.	1.354	962	691	184	64 %
Υψηλάμηνοι σε ενέργεια	95	65	46	40	58 %
Ηλεκτρική ενέργεια	—	1 350	1.192	10.37	23 %

Η καταστροφή μας παρουσιάζεται σ' όλη την έκτασή της. Η παραγωγική δραστηριότητα υποχωρεί σε σημείο καταπληκτικό. Ποιές είναι οι αντανακλάσεις των φαινομένων αυτών στο βιομηχανικό πληθυσμό; Η κίνησή του φαίνεται από τους ακόλουθους αριθμούς.

1926	28.301.000
1927	28.804.000
1928	29.270.000
1929	29.707.000
1930	30.007.000
1931	30.470.000
1932	30.829.000

Παρά την υποχώρηση λοιπόν του επιπέδου της παραγωγής και την αρρυθμία που χαρακτηρίζει την πορεία της, συνεχίζεται σταθερή ή αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού καθ' όλη την περίοδο που μας απασχολεί. Είναι όμως αδύνατη ή σαφής αντίληψη των κατευθύνσεων και των αντανακλάσεων της βιομηχανικής δραστηριότητας στη μεταπολεμική περίοδο, χωρίς να λάβουμε υπ' όψη μας μια τελευταία εκδήλωσή της, τη κυριώτερη και σπουδαιότερη: την ανεργία. Ο πίνακας που ακολουθεί, μας δίνει μιαν ιδέα της ανάπτυξής της στη Γερμανία από το 1925 ως το τέλος του 1932⁽¹⁾.

1925 XII ¹	1.498.681
1926 XII	1.648.597
1927 XII	1.399.746
1928 XII	1.829.716
1929 XII	2.850.849
1930 XII	4.383.843
1931 XII	5.668.187
1932 XII	5.966.057

(¹) Στατιστικά στοιχεία του Δ. Γ. Ε.

θιστά σιγά-σιγά την απομόνωση των εργατών — δημιουργία του συναγωνισμού — με την επαναστατική τους ένότητα, με το μέσο της ομαδικής συνεργασίας τους. "Όσο αναπτύσσεται ή μεγάλη βιομηχανία τόσο ή άστική τάξη χάνει κάτω από τὰ πόδια της αυτή την ίδια τη βάση στην οποία έχει στηρίξει τη παραγωγή της και την ιδιοποίηση από αυτήν των προϊόντων της. "Ό,τι παράγει είναι, κατά κύριο λόγο, αυτοί οι ίδιοι οι καταστροφείς της. "Η έξαφνησή της και ή νίκη του προλεταριάτου είναι εξίσου αναπόφευκτη..."

Η θέση που δίνει στο ζήτημα ο Μάρξ με τις παραπάνω παρατηρήσεις του είναι σαφής. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας έχει αναγκαστικά αντανακλάση της την δημιουργία της δύναμης, που θα καταλύσει την καπιταλιστική ιδιοποίηση της παραγωγής, για να την αποδώσει στην εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου. Μια διάσταση ανάμεσα στις δυο αυτές καταστάσεις θα ήταν κάτι ακατανόητο για το δημιουργό του επιστημονικού σοσιαλισμού. Είναι αλήθεια πως ο νόμος αυτός δεν είχε απ' αρχής επιβεβαιωθεί ολοκληρωτικά. Στην Αγγλία το προλεταριακό κίνημα άργησε πολύ να βρει το δρόμο προς την επαναστατική ένότητα και να μπει στη γραμμή της πάλης για την κατάλυση του καπιταλισμού. Στις Η. Π. από την άλλη μεριά ή ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη συμβάδισε σχεδόν πάντα με μια απόλυτη σχεδόν άνωπαρξία του εργατικού κινήματος. Μολοντούτο οι δυο αυτές εξαιρέσεις δε θεωρήθηκαν ποτέ αρκετές για να κάνουν ώστε να άτονήσει ο κανόνας. Τόσο πιό πολύ μάλιστα όσο στην Ήπειρωτική Ευρώπη, και μάλιστα στη Γερμανία, ο νόμος αυτός έχει βρει στην προπολεμική περίοδο την ολοκληρωτική επιβεβαίωση του. Σήμερα όμως ή κατάσταση παρουσιάζεται έντελως διαφορετική. Να αποδώσουμε τη διαφορετική κατεύθυνση που πήρε ή πολιτική διαφοροποίηση των μαζών, στη μεταπολεμική περίοδο, σε μια ελάττωση του βιομηχανικού ρυθμού; Νομίζω πως θα ήταν σφάλμα. Η πολεμική και μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται έντελως αντίθετα από μια απότομη και ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη, από μια εξέθωση βίαιη και αποφασιστική προς τις άκρες δυνατότητες του βιομηχανισμού.

Για να περιοριστώ άλλη μια φορά στο τυπικό υπόδειγμα, που μεταχειρίστηκα απ' αρχής στο άρθρο μου, στη Γερμανία, ή βιομηχανική της δραστηριότητα στην τελευταία περίοδο της άκμης της (1925-1932) χαρακτηρίζεται από τους ακόλουθους αριθμούς (¹).

Θα δώσω χωριστά τους αριθμούς που άφορούν τὰ χρόνια 1925-1929 και χωριστά τους αριθμούς των ετών 1930-1932.

I. Μέση βιομηχανική παραγωγή.

1925	83.2
1926	78.9
1927	100.1
1928	100.0
1929	101.6

II. Κανάλωση ηλεκτρισμού στη βιομηχανία.

1925	100.0
1926	92.2
1927	109.4
1928	116.7
1929	123.9

(¹) Για τὰ στατιστικά στοιχεία κοιτάξε Rapport de l'agent général des paiements des réparations, Felix Alcan, Paris, 1930 σ. 250-319.

Από τους αριθμούς αυτούς βγαίνει ένα πρώτο και άμεσο συμπέρασμα. Η βιομηχανική ανάπτυξη εξακολουθεί τυπικά να βιομηχανοποιεί τον πληθυσμό. Ένα μεγάλο τμήμα του έλικου πληθυσμού, ελλοένα αυξανόμενο και που το 1932 προσεγγίζει το ήμισυ του έλικου γερμανικού έθνους, εξαρτάται άμεσα από τη βιομηχανική παραγωγή και έχει μόνο πόρο της ζωής του και της συντήρησής του τη δραστηριότητα και την απόδοσή της. Στο σημείο όμως αυτό επιβάλλεται μια παρατήρηση. Αν θελήσουμε να συγκρίνουμε το ρυθμό με τον οποίο αυξάνει ο βιομηχανικός αυτός πληθυσμός με το ρυθμό της βιομηχανικής παραγωγής, θα ίδουμε πως δεν υπάρχουν μεταξύ τους οι ίδιες αναλογίες. Ο ρυθμός που αυξάνει η βιομηχανική δραστηριότητα είναι πιο καθυστερημένος από το ρυθμό που αυξάνει ο βιομηχανικός πληθυσμός.

Υπάρχει όμως και μια συμπληρωματική παρατήρηση που οφείλουμε να κάνουμε. Ο ταχύτερος ρυθμός που έχει κατά μέσον όρον ή σταθερή αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού σε σύγκριση με το ρυθμό της βιομηχανικής δραστηριότητας συνοδεύεται από μια παράλληλη έσωτερική διαφοροποίηση του βιομηχανικού αυτού πληθυσμού και από μια μερική αχρήστευση ενός σημαντικού ποσοστού του. Το φαινόμενο αυτό, που δεν έμποδίζεται ούτε από αυτά τα χρόνια της ευημερείας, αποκτά έλη την τραγική έντασή του στα χρόνια της κατάρτησης και της καπιταλιστικής καταστροφής, από το 1929 ως τα σήμερα.

Όπως παρατηρεί ο Parkert Gilbert (1) στα τρία τελευταία χρόνια της ευημερίας (1927—1929):

«Ο όγκος της παραγωγής και του έμπορου, όπως βγαίνει από τις επίσημες στατιστικές, δεν έπαθε καμιά ριζική μεταβολή που να δικαιολογεί την έντονη αύξηση της ανεργίας. Αντίθετα ο έτήσιος όγκος της παραγωγής και των υποθέσεων μένει περίπου στάσιμος σ' έλη αυτή την περίοδο, η σημειώνεται μια έλαφρή αύξηση».

Η επίδραση όμως, για να τελειώνουμε, του καπιταλιστικού συστήματος πάνω στις συνθήκες της ζωής του πληθυσμού δεν εξαντλείται με τα παραπάνω στοιχεία. Αν δεχτούμε ακριβώς τους αριθμούς που μας δίνει ο F. Fried (2) η γερμανική κοινωνία παρουσιάζει: σήμερα την ακόλουθη κατανομή.

62 1/2 εκατομμ. ατήμονες.
1 1/2 εκατομμ. μέσοι ιδιοκτήτες.
80.000 μεγ. ιδιοκτήτες.

Σύμφωνα με τον πίνακα αυτό οφείλουμε να δεχτούμε πως η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού είχε αποτέλεσμα την άφαίρεση κάθε ιδιοκτησίας από το σύνολο σχεδόν του γερμανικού πληθυσμού, εκτός από μια ανήμνητη μερίδα 1.630.000 μέσων και μεγάλων ιδιοκτητών.

* *

Θύουμε έτσι το νευραλγικό σημείο των σημερινών πολιτικών προβλημάτων, που μας άπαρχολούν. Είναι πανερό, πρώτο απ' όλα, πως η βιομηχανική ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο έπιδρά κατά ένα τρόπο και άντανανκλά κατά μια μέθοδο στην κοινωνική σύνθεση των χωρών, τέλεια διάφορη από εκείνη που χρησιμοποιούσε στην προπολεμική περίοδο. Την αίτία αυτού τ.ο γεγονότος θα πρέπει να την άναζητήσουμε σ' αυτό το ρυθμό της πορείας του καπιταλισμού. Μοιρασμένη η ανάπτυξη

(1) Rapport de l' agent général, σ. 311.

(2) F. Fried, Das Ende des Kapitalismus, Iena, 1931, σ. 52.

ξη του σε μια μακρά χρονική περίοδο, που αρχίζοντας από τα μέσα του 18ου αιώνα φτάνει στις πρώτες δεκαετίες του 20ου, δεν γνωρίζει τις άλματικές μεταβολές που υπέστη το ίδιο σύστημα και την άπότομη προώθηση του στα πολεμικά και μεταπολεμικά χρόνια. Στην προπολεμική περίοδο η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι ούτε τόσο ραγδαία, ούτε να φέρει την άπότομη προλεταριοποίηση μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων, ούτε τόσο ανώμαλη στις γραμμές της άόδου και καθόδου της, ούτε να μη παρακολουθεί την αντίστοιχη και φυσική αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού.

Ειδικότερα, από τη τελευταία 50ετία του 19ου αιώνα και έπειτα, έχουμε το φαινόμενο μιας σταθερής οικονομική; πρόδου, που υπάρχουν βέβαια ήδη μέσα της τα σπέρματα της καταστροφής της, όχι όμως ποτέ τόσο έκδηλα, ώστε να κάνουν δυνατή την άμφιβολία στη δυνατότητα μιας άκλόνητης κατά το μάλλον και ήττον ευημερίας. Μήπως άλλωστε η κατάσταση αυτή δεν κάνει δυνατή στις έρρες του αιώνα μας την γέννηση του ρεφορμισμού, μ' όλες τις μόνιμες συνέπειες που είχε για το εργατικό κίνημα, παρά τις δογματικές καταδικές του από το σύνολο των θεωρητικών κορυφών του σοσιαλισμού;

Έντελώς αντίθετη μας παρουσιάζεται η κατάσταση στη μεταπολεμική περίοδο.

Η βιομηχανική ανάπτυξη κάνει πραγματικά άλματα και έξωθείται στις άκρες δυνατότητές της. Ο,τι όμως άλλοτε θα ήταν η ευημερία της άνθρωπότητας καταλήγει στην έξάρθρωση και την καταστροφή της. Γιατί η βιομηχανική ανάπτυξη, ξεπερνώντας τα όρια της ανάπτυξης που της έπιδέπει να πάρει η καπιταλιστική μορφή της, ξεπερνάει ταυτόχρονα και τις πολιτικές δυνατότητες για την κατάλυσή της. Η καταδίκη του συνόλου σχεδόν του πληθυσμού των βιομηχανικών χωρών στην άβεβαιότητα και στην αστάθεια των βιωτικών συνθηκών του, που έφεραν άναγκάια τα φαινόμενα που μελετήσαμε παραπάνω, ήταν το χειρότερο πλήγμα που μπορούσε να δωθεί στην έμαλή και οργανική ανάπτυξη της Δημοκρατίας.

Γιατί αν υπάρχει κάτι που χαρακτηρίζει την πολιτική εξέλιξη των Ευρωπαϊκών χωρών στην τελευταία έκονταετία ως τον παγκόσμιο πόλεμο είναι ακριβώς αυτό το φαινόμενο της μετάβασης προς μια μορφή οργανωμένης και συνειδητής Δημοκρατίας, βασικά και ριζικά αντίθετης προς την όχλαγωγική βάση των άστικών καθεστώτων στα πρώτα βήματα της ζωής των. Άστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία ξεχωρίζονται σ' αυτό το σημείο ριζικά, άπόλυτα. Η τελευταία όμως δεν υπήρξε ούτε είναι δυνατή, παρά μόνον μέσα σε μια περίοδο έμαλης, κανονικής ανάπτυξης του βιομηχανικού συστήματος χωρίς τα άπότομα άλματα και τις αντίθετες γραμμές άόδου και καθόδου που παρουσιάζει το τελευταίο στη μεταπολεμική εξέλιξη του. Προϋποθέτει μια σταθερή τοποθέτηση των διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και προπαντός ένα μόνιμο επίπεδο ζωής του προλεταριάτου και μια βαθμιαία και αντίστοιχη προς τις δυνατότητες της κάθε στιγμής μετάπτωση από την άστική στην προλεταριακή κατάσταση των μεσαίων τάξεων, άγροτικών και βιοτεχνικών. Η άνα τροπή αυτής της ίσορροπίας είναι η κυριότερη πολιτική άντανάκλαση που είχε η τελευταία οικονομική κρίση, έπιστέγασμα των αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν την μεταπολεμική ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Δημιουργεί έτσι ένα τεράστιο όγκο κυμαινόμενων μαζών, με ίσα άντικαπιταλιστική και άντισοσιαλιστική ψυχολογία. Μπάζει έτσι άλλη μια φορά, περισσότερο παρά ποτέ δυνατό, το όχλαγωγικό στοιχείο στη ζωή της Δημοκρατίας και κάνει δυνατό το φασισμό — προσωρινό σταθμό και φαινομενική όπισθοχώρηση από την άνωσα γραμμή της άνθρωπότητας προς μια κοινωνία πολιτικής και οικονομικής ίσότητας και δικαιοσύνης.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ

ΥΠΑΙΘΡΙΟ ΘΕΑΤΡΟ (*)

Στο διάλειμμα της πρώτης παράστασης του Οιδίποδα, στο Ἐθνικὸ θέατρο, γνωστὸς λόγιος μὲν ἔλεγε, σχεδὸν διαμαρτυρόμενος, πὼς αὐτὸ πού ἔβλεπε δὲν τοῦ ἔδινε τὴ συγκίνηση καὶ τὴν αἴσθηση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας· ἦταν κάτι ἄλλο, διάφορο. Καὶ αὐτὸ ἦταν γνώμη καὶ παράπονο πολλῶν ἀκόμη καὶ μάλιστα τῆς τάξης ἐκείνης τῶν ἀνθρώπων τῶν μορφωμένων πού λέγονται «λόγιοι» κι' «αἰσθητικοί». Ὅλοι αὐτοὶ εἶχαν παρακολουθήσει τὴς δελφικῆς γιορτῆς κι' ἀθέλητα τὴν ἔβλεπαν τὴ σύγκριση, μιὰ σύγκριση πού δέσποζε κυριαρχικὰ πᾶνω στὴ συναισθηματικὴ τους στάση πού κρατοῦσαν μπρῶς στὸ παλαιὸν ἔργο καὶ στὸν τρόπο πού παιζότανε: μόνο ἐκεῖ πᾶνω, στοὺς Δελφούς, μπορέσαμε νὰ δεχτοῦμε στὴ στήθια μας τὴν αἴσθηση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Μὰ ἐγὼ πού ἤμουν πολὺ εὐχαριστημένος κι' ἱκανοποιημένος ἀπ' αὐτὴ ἔβλεπα, πού θεωροῦσα τὸ ἀνέδρασμα τοῦ Οἰδίποδα μιὰν ἔκτακτη δημιουργία καὶ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ κ. Φ. Πολίτη, γιατί δὲν εἶχα πᾶσι στὸ θέατρο νὰ δῶ μιὰν «ἀρχαία» τραγωδία, μὰ τὸ ἀνέδρασμα καὶ ξαναζωντανεῖται μιὰς «μεγάλης» τραγωδίας, ἄλλοιῶς σκεπτόμουν. Κι' ἀπ' τὴ μιὰ μερὶς ἔβλεπα τὴν ἰσχυρὴ συγκίνηση πού κάτεχε τὸ πολὺ κοινόν, τὸ λεῖτερον ἀπὸ ἐκζητημένους αἰσθητισμούς, (συγκίνηση πού ἀπόδειξε ἢ μακριὰ σειρὰ τῶν παρτιτάσεων τοῦ ἔργου) κι' ἀπ' τὴν ἄλλη ἐννοιωθα νὰ μὲ βασιλεύει μιὰ ἀπορία: ποιά εἶνε λοιπὸν αὐτὴ ἡ ἰδιότυπη, ἡ ἀληθινὴ καὶ γνήσια αἰσθητικὴ πού μᾶς προσφέρει ἡ «ἀρχαία» τραγωδία; ποιά εἶνε τὴ γνώρισε ποτὲ καὶ πού; ἢ τοῦλάχιστο, ποιά εἶνε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἔχουμε γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰν «ἐννοια» τῆς ἀρχαίας τραγωδίας—τόσο διάφορη, ἄλλωστε, ἀπ' τὴν ἄμεση αἴσθηση—καὶ ποιά ἡ φύση τους; Καὶ τοὺς ἀρκετὰ βέβηλους αὐτοὺς στοχασμοὺς καὶ τὴς ἀμφιβολίας νόμιζα πὼς μπορούσα νὰ ἐπιτρέψω στὸν ἑαυτό μου, ἂν καὶ ὁ ἴδιος εἶχα δεχτὴ ἰσχυρότατη συγκίνηση παρακολουθώντας τὴς Δελφικῆς παραστάσεις, πού ἡ ἀνάμνησή τους μὲν μένει ἀκόμη ζωντανή. Μὰ δὲν πειράζει καθόλου, σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα, ἂν προσπαθοῦμε ν' ἀναλύουμε λίγο μέσα μας τὸ ποῖόν καὶ τὸ λόγο τῆς καλλιτεχνικῆς μας συγκίνησης. Ὁλόκληρο βουδὸ εἶνε τὰ δσα ἔχουν φλυαροῦσι οἱ νεοέλληνες γύρω ἀπ' τὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ τὸν περίφημον ὄρισμό τοῦ Ἀριστοτέλη (ὅσο γι' αὐτόν κι' οἱ ξένοι δὲν πῆγαν πίσω) κι' ἀκριβῶς ἐπειδὴ μᾶς μένει ἀσύλληπτη στὴν ὀλότητά της, μᾶς βλάει περισσότερο νὰ τοποθετοῦμε μέσα σ' αὐτὴ κάθε θερμοβαμὴ φαντασίωσή μας. Ὅσο περισσότερο θὰ πᾶσιζετε κανεῖς νὰ μαζέψετε τὴς γνώμες μορφωμένων ἀνθρώπων γιὰ τὰ κύρια στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν τὸ μεγαλεῖο καὶ προσδιορίζουν τὴν ἰδιότυπη αἴσθηση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, τόσο θὰ πείθονταν πὼς στὰ ζητήματα αὐτὰ κυριαρχεῖ ὁ πειδὸ ἀπειθάρχητος ὑποκειμενισμὸς—πρᾶμα πολὺ φυσικό, ἀφοῦ κα-

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο.

νένας σημερινὸς θνητὸς δὲν εὐτύχησε νὰ παρακολουθήσει μιὰν ἑλληνικὴ τραγωδία στὸν καιρὸ της καὶ στὸ περιβάλλον της.

Ἡ δυνατὴ διαγραφὴ τῶν ἡρωϊκῶν τραγικῶν ἀνθρώπων τύπων, τὸ ἐσωτερικὸ στέρεο δέσιμο τοῦ ἔργου, ὁ μῦθος, ἡ τραγικὴ μοῖρα πού ἀπλώνεται πᾶνω ἀπ' τὰ ἔργα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ θεάτρου, εἶνε ὁμολογημένους ἀξίες τῆς τραγωδίας, ἐνῶ κανεῖς δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξία τοῦ περιεχόμενου, τὸ βάθος τῆς σκέψης, τὴν ψηλὴ σύλληψη τῆς ζωῆς στὸ πειδὸ μεσοτὸ νόημά της. Μὰ δὲν αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴν ἐσωτερικὴν οὐσία τῆς τραγωδίας, καὶ λίγο-πολύ μπορεῖ νὰ τὰ χαρεῖ ὁ στοχαστικὸς ἀναγνώστης καὶ διαβάζοντας μόνο τὰ κείμενα πού περισώθηκαν ὡς ἐμᾶς. Ὅσοι ὅμως μιλοῦνε γιὰ τὴν ἰδιαίτην αἴσθηση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ἀσφαλῶς δὲν ἱκανοποιοῦνται μόνο μ' αὐτὰ ζητοῦν τὴ συγκίνηση πού δίνει τὸ θεατρικὸ ἔργο στὴν πληρέστερη σκηνηκὴ του ἐμφάνιση, καὶ ὄχι ἀδίκως, ἀφοῦ ἡ τραγωδία δὲν εἶναι φιλό ἀνάγνωσμα ἀλλὰ θέαμα δράσης, «δράμα». Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, αὐτὸ τὸ «πλέον» πού προσθέτουμε στὴ συγκίνησή μας, ὀφείλεται κυρίως στὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση πού μᾶς ἐξασφαλίζει ὁ τρόπος τοῦ ἀνεβάσματος τοῦ ἔργου.

Στοὺς Δελφούς, παρὰ τὴς ἀρκετῆς ἀτέλειες πού εἶχε ἡ παράσταση καὶ τοὺς καμποτεινισμοὺς μερικῶν ἡθοποιῶν, ὑπῆρξαν παράγοντες καινούριοι πού προσδιόρισαν τὴς συγκινήσεις μας. Τὸ ὑπέροχο φυσικὸ σκηνηκὸ φόντο, τὸ τοπίο, ἡ ἀκουστικὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, αὐτὸ τὸ υπαίθριο πρὸ πάντων μὲ τὸ φυσικὸ φῶς πού ἔδινε τόση ζωντάνια στὸ σύνολο κι' ἔδινε τὴν ὀρχήστρα μὲ τὴς κερκίδες τῶν θεατῶν, τὰ λαμπρὰ κοστούμια, ἀκόμη καὶ ἡ ἐξοχή μετὰφραση, πρόσφεραν πολλὰ, πάρα πολλὰ στὴ γενικὴ μας ἐντύπωση. Ἀλλ' ἀσφαλῶς αὐτὸ πού ἐξάσκησε τὴν πειδὸ κυριαρχικὴν ἐπίδραση ἀπάνω μας ἦταν πὼς γιὰ πρώτη φορὰ παρακολουθήσαμε μιὰ παράσταση ἀρχαίας τραγωδίας στὴν **πληρότητα τῶν στοιχείων** της, τὸ λόγο, τὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορδόν. Ἦταν πραγματικὰ κάτι πρωτόφαντο καὶ τὸ παρακολουθήσαμε μὲ τὴ λαχταρισμένη συγκίνηση τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶσαι ὑποσυνείδητα, σὰ νὰ υποπευθόταν πὼς ζοῦσε μιὰν ἀπὸ τὴς εὐτυχισμένες, μὰ διαβατάριες ἐκείνες στιγμῆς πού δὲν εἶνε εὐκόλο νὰ ξαναγυρίσουν, πού σὰ νᾶχουν τὴ συμπεκνωμένη προσπάθεια μέσα τους γιὰ τὴ λαμπρὴ στιγμή, δίχως συνέχεια... Ἀνεξάντλητη πρέπει νᾶνε, καὶ θᾶνε, ἡ εὐγνωμοσύνη μας πρὸς τὴν ὑπέροχην ἐκείνη δημιουργικὴ γυναίκα, τὴν Εὐα Σικελιανοῦ, γιὰ τὴ σοβαρότητα πού καταπιέσθηκε τὴ δουλειά της. Μὰ πρέπει νὰ τὸ νοιώσουμε πὼς ὁ Δελφικὸς παραστάσις δὲν ἦταν παρὰ μιὰ «προσπάθεια» γιὰ τὴ γενικὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, καὶ θὰ προδίδαμε τὴν ἴδια τὴ γονιμότητα πού εἶχε μέσα της ἡ προσπάθεια αὐτή, ἂν καθόμαστε μπροστὰ τῆς χάσκοντας κι' ἀπαρνούμενοι τὸ δικαίωμα μας καὶ τὸ καθήκον μας νὰ βγάλουμε δὲν τὰ συμπεράσματά μας πού εἶνε συνέπειές της.

Δὲν τὸ ξέρω καλά—μὰ τὸ ὑποπεύομαι—ἂν οἱ ἰδρυτῆς τῶν Δελφικῶν ἑορτῶν, κάνοντας τὴν προσπάθεια νὰ δώσουν μιὰ τραγωδία στὴν πληρότητα τῶν στοιχείων της, πίστευαν πὼς πετύχαιναν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰν ἐπίδοση, πλησιέστερη, στὸ καθαρὰ αἰσθητικὸ ἐπίπεδο, πρὸς τὴν ἀρχαία παράσταση τῆς τραγωδίας. Χρήσιμο εἶνε νὰ ξεχωρίζουμε τὰ ζητήματα. Νὰ ὑπάρχει τάχα, ἡ ἀναμολόγητη, ἔστω, σκέψη πὼς στοὺς Δελφούς ἀναστήθηκε ἡ ἀρχαία τραγωδία σὰ ζωντανὸ κύταρο πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐλύσει γύρω της κοιμησμένες δημιουργικῆς δυνάμεις; πὼς κατορθώθηκε ἢ πολυθρόνη ἐνότητα τῶν τεχνῶν (ποίησις, μουσικὴ, πλαστικὴ) κι' ἀκόμη ὅτι εἶσαι πιάσαμε τὸ σφιγμὸ τῆς παληᾶς φυλετικῆς μας κλήρας πού βροντᾶει στὸ αἷμα μας κι' ἀντιχρόσαμε τὸν μοιραῖο καθορισμένο δρόμο τῆς δημιουργίας μας, τοῦ πολιτισμοῦ μας; Ἀναγκάζομαι νὰ κάνω τὴς ὑποψίες αὐτῆς—κι' ἂς μὴ μοῦ ἀποδοθεῖ κακὴ πίστη—γιατί οἱ Δελφικῆς παραστάσεις δόθηκαν πλαισιωμένες ἀπὸ μιὰ γενικώτερη κίνηση, ὅπου σάλπιγγες καὶ κήρυκες μᾶς ἐκάλεσαν—μὲ τὸσον ἐλκυστικὸν τρόπο, σὲ τὸσον ἐλκυστικὸν τόπο—νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐνδοσκόπηση καὶ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ γνήσιου ἑαυτοῦ μας. Μὰ τοὺς υπερβατικὸς αὐτοὺς στοχασμοὺς, πού μωρίζουν

τόσο υποποτο κλασικισμό και φυλετικό μυστικισμό, μπορούμε άδύσταχτα να τους σω-
ριάσουμε παράμερα, κι' αν τους ανάφερα εδώ, τότενα, όχι από έριστική διάθεση, μά
γιατί ακριβώς αυτή ή λαμπρή προσπάθεια των Δελφών (μιλώ πάντα μόνο για τó
άνεδασμα τής τραγωδίας) μάς έκανε να στοχαστούμε βαθύτερα πάνω σ' αυτά, έστω
κι' αν επιδεινώθηκαν έτσι μόνον άρνητικά συμπεράσματα.

Οι Δελφικές παραστάσεις είχαν γι' άφετηρία τους τή σκέψη ή τήν πίστη—
σεβαστή πάντα—δτι ή αρχαία τραγωδία μπορεί να πληριαστεί μόνο δοσμένη στην
πληρότητα των στοιχείων τής. Η άποψη αυτή, καθαρά αίσθητική, ρίχνει τó μεγα-
λύτερο βάρος, τήν κυριώτερη σημασία, στον τρόπο του άνεδάσματος του έργου και
πιστεύει δτι ή ολοκληρωμένη τραγική συγκίνηση στηρίζεται κυρίως στην τεχνική,
και μάλιστα στην ιδιαίτερη, δική τής, τήν αρχαία τής τεχνική. Άφίνει μάλιστα από
μακρυά να διαφαίνεται ή πίστη δτι τó δραματικό ζώρυο, τó πρωταρχικό στοιχείο
του χορού, που πετυχαίνει και ολοκληρώνει τήν ένωση των τεχνών, είνε κάτι που
ζει κρυφά, σαν πιεσμένον ένστικτο, μέσα μας, κι' άρκει να παρασταθεί μπρδς στά
μάτια μας για να φτερουγίσει πρδς αυτό ή ψυχή μας και να ένωθεί μαζί του να τó
άναγνωρίσει σαν κάτι δικό τής. Δέν είνε δυνατό, φυσικά, νάρνηθώ τήν τεράστια ση-
μασία που έχει για κάθε καλλιτεχνική δημιουργία ή τεχνική τής, ούτε είνε δυνατό
να υπάρξει έργο τέχνης χωρίς τεχνική. Μά κάθε τεχνική είνε δημιούργημα μίας έ-
ποχής και των συνθηκών τής, δημιουργημα ιστορικό, που πεθαίνει, και που πεθαίνει,
μάλιστα, γρηγορότερα και άσφαλέστερα άπ' τó ούσιαστικό περιεχόμενο του έργου
που έκφράζει ανθρώπινα πάθη κι' αίσθηματκ. Κι' αν καμιά φορά δούμε τήν αναβίω-
ση μίας τεχνικής, —πάντα φυσιολογικά—ποτέ τεχνικά, δέν πρέπει να έκπαιχούμε αν
διαπιστώσουμε δτι κλείνει τώρα μέσα τής ένα ούσιαστικό περιεχόμενο πολύ διάφορο
άπό κείνο που έκλεινε άλλοτε. Και ίσχυρίζομαι δτι είνε έντελώς διάφορο πρδμα τó
ζωντάνεμα μίας τεχνικής ώςτε να πάρει πάλι κυκλοφοριακή αξία στη ζωή, από τήν
άλλη αναπαράστασή τής, έστω κι' αν κατέχομε όλες τις άπαραίτητες πληροφορίες
για τήν αναπλάσταση αυτή πρδμα. "Αν μπορούσε σήμερα ν' άναστηθεί ένας αρ-
χαιός τραγικός κι' αν άνάλαινε ο ίδιος τó άνεδάσμα μίας τραγωδίας, πάλι δέ θά
μπορούσαμε να ίσχυριστούμε πώς άποχτήσαμε τήν «αίστηση» τής τραγωδίας, τέτοια
που τήν είχαν οι άρχαιοι, γιατί κι' αν τίποτα δέν έχει αλλάξει στο έργο, είνε όμως
μοιραία πλείστα δσα άλλαγμένα στις δεκτικές μας ικανότητες.

Θά έπρεπε, ίσως, ακόμα να προστέσω δτι και ή έννοια που έχουμε τής τεχ-
νικής τής αρχαίας τραγωδίας, είνε κάτι αποδειγμένο σχηματικό, κάτι φτιαγμένο με
άφαιρετικό τρόπο και στηρίζεται στην πλάνη δτι κατά τήν αρχαιότητα τήν ίδια, μιά,
ίδια άπαράλλαχτη, ήταν ή τραγωδία και ή τεχνική τής, ενώ όχι μόνο ένα έργο του
Αίσχύλου είνε αδύνατο να παιζότανε κατά τον ίδιο τρόπον εκατό χρόνια αργότερα
μά και ο Σοφοκλής κι' ο Έυριπίδης γράφανε και παρίσταναν τά έργα τους κατά τρό-
πον ούσιωδέστατα διάφορον άπ' τόν Αίσχύλον· δσο δέ για τόν «Άνθέα» του Άγάθω-
να, έργο που είχε κάνει εξαίρετην έντύπωση στους άρχαιούς, κανείς σύγχρονός μας
«αίσθητικός» δέ θά τόν δέχονταν δτι μπορεί να λογαριαστεί ως «άρχαία τραγωδία»!
Πού φτάνουμε λοιπόν κατ' αυτό τόν τρόπο; Μά είνε, θαρρώ, φανερό ζεκινώντας από
μιάν «αίσθητικήν» άφετηρία, φτάνουμε να σχηματίσουμε μιάν **εϊδολογική** έννοια τής
άρχαιας τραγωδίας. Παραμερίζουμε κάθε ιδιορρυθμία που είχε αναπτυχθεί στη ζων-
τανή εξέλιξη του αρχαίου θεάτρου, για να διαμορφώσουμε τó λαγαρό **τραγωδία - ει-
δος** που θά ικανοποιήσε τις αισθητικές μας απαιτήσεις. Αυτό έγινε στους Δελφούς
και πιστεύω δτι ή κ. Σικελιανού που με τóση θερμήν άφροσίωση δόθηκε στο άνεδά-
σμα δυο άρχαιώτερον έργων, δέ θά δέχονταν και να καταπιαστεί μ' ένα δράμα του
Έυριπίδη, παρ' εκτός, ίσως, τις Βάνχες. "Όσοι θυσιάζουν ακόμη στο βωμό «τής τέχ-
νης για τήν τέχνη» δέν τους επιτρέπεται νάχουν κανένα παράπονο άπ' τις Δελφικές
παραστάσεις—και δέν έχουν, θαρρώ. Άλλ' αυτό που μου είνε αδύνατο να παραδε-

χτώ, είνε πώς οι παραστάσεις εκείνες προορίζονταν ή μπορούσαν όπωσδήποτε να
βάλουν τή μεγάλη μάζα του λαού σ' επικοινωνία με τήν ούσία τής τραγωδίας κι' όχι
άπλως με τó λαμπρό θέαμα. Η άριστοκρατική απόλαυση που μάς πρόσφερε στους
Δελφούς—άριστοκρατική γιατί άσφαλώς άπευθύνονταν στους σχετικά λίγους και που
καθένας μας τή χάρηκε άνάλογα με τó βαθμό τής προετοιμασίας του—είνε αρ-
κετή για να όμολογήσουμε ελιξιρινέστατα τήν εύγνωμοσύνη μας πρδς τήν ύπέροχη
γυναίκα που μάς τή χάρισε σαν περίσσειμα τής καρδίας και τής ικανότητάς τής.
"Άλλ' αν πιστεύουμε πώς κερδίσαμε κάτι πιο πολύ, αυτό δέν είναι παρά μιά συμπα-
θητική πλάνη.

Έντελώς διάφορη ήταν ή άφετηρία του κ. Φ. Πολίτη. Έδώ ή κύρια σημα-
σία δέν πέφτει στον τρόπο του άνεδάσματος του έργου, μά στην έσωτερική του ούσία.
Υποστηρίχθηκε, δηλαδή—και πολύ σωστά—δτι τά δραματικά έργα που περισώθη-
ναν ως έμάς άπ' τήν αρχαιότητα κλείνουν μέσα τους άνυπολόγιστα μεγάλες αξίες
πολιτισμού κι' άνέβαντες άνθρωπίνες ήθικες δυνάμεις. Τά στοιχεία αυτά πρέπει να
ξαναγίνοναι κατά ένα τρόπο χτήμα του κοινού. Από μιά τέτοια άφετηρία ζεκινώντας,
δέν μπορούμε να επιτρέψουμε στον έαυτό μας καμμιάν όπισθοχώρηση μπροστά στο
πρόβλημα τής «τεχνικής», του άνεδάσματος μίας αρχαίας τραγωδίας. Δέν ύπόσχεται
κανείς πώς θά ξαναζωντανέψει τήν αρχαία τεχνική, δσο για τήν παράσταση, που άλ-
λωστε—ας τó πάρουμε άπόφαση—είνε άσύλληπτη στην δλότητά τής για μας. Ούτε
πιστεύουμε δτι αξίζει να θυσιαστεί τó ούσιαστικό περιεχόμενο για τή μορφική—ρυθ-
μικήν, αισθητικήν απόλαυση—τήν πληρότητα των στοιχείων τής τραγωδίας και τή
χιμαιρικήν ένωση των τεχνών—άκόμα δέν δίνεται ύπόσχεση δτι θά προσφερθεί
ή «αίστηση» τής αρχαίας τραγωδίας, τέτοια όπως τήν τρυγοσαν οι άρχαιοι θεατές
ή «αίστηση» τής αρχαίας τραγωδίας, τέτοια όπως τήν τρυγοσαν οι άρχαιοι θεατές
ή «αίστηση» τής αρχαίας τραγωδίας, τέτοια όπως τήν τρυγοσαν οι άρχαιοι θεατές
ή «αίστηση» τής αρχαίας τραγωδίας, τέτοια όπως τήν τρυγοσαν οι άρχαιοι θεατές
μόνο τοπο: δτι είνε μεγάλα έργα. Κοντολογίς δέν ενδιαφέρει ή τραγωδία ως «είδος»,
άλλά τó καθένα έργο χωριστά για τή δική του ούσιαστική αξία του.

Ό σκηνοθέτης έχει μπροστά του ένα κείμενο και είνε ύποχρεωμένος να συγ-
κεντρώσει όλες του τις δυνάμεις στο ζωντάνεμα και στη θεραπεία των απαιτήσεων
που προβάλλουν έπ' τήν έσωτερικήν ούσία του έργου, γιατί αυτή πρέπει να έκφράσει
και να μεταδώσει. Ένα κείμενο τόσο παλιό, κλείνει, φυσικά, μέσα του άρκετά στοι-
χεία «ιστορικά» και σύγχρονα που παρουσιάζουν δυσκολίες. Η μεγαλύτερη όμως
δυσκολία είνε τó να συλλάβει ο σκηνοθέτης τó νόημα του και τή γενική εκείνη α-
τμόσφαιρα μέσα στην όποία θά τó κινήσει—δχι τήν «ιστορική» άρχαία άτμόσφαιρα,
άλλά εκείνη που και τó σύγχρονο θεατή θά εκέρδιζε και τόν κύριο χαρακτήρα του
έργου. θά ετόνιζε. Πρδς τά εκεί θά στρέψει τó τεχνικό άνεδάσμα του έργου, πρδς
μιά σύγχρονη τεχνική, αν θέλει να ξανακυκλοφορήσει άνάμεσα στο κοινό τήν ούσία
του αρχαίου έργου, κι' όχι να δώσει μιάν «ιστορική» παράσταση, σαν κι' αυτές που
δίνουν στο έγγλέζικα κολλέγια.

"Ας μήν ξεχνούμε δτι ο κ. Φ. Πολίτης είχε να έκφραστεί σε μιά κλειστή
σκηνή. Έπρεπε να χρησιμοποιήσει χωρίς περιορισμούς όλα τά σκηνικά και φωτιστι-
κά έφε που είχε στη διάθεσή του για να δημιουργήσει μιάν υποβλητικήν άτμόσφαιρα
και να έξέρει τó έργο. Έπρεπε να συγκεντρώσει τó σκηνικό χώρο του για να πετύ-
χει ένα παίξιμο «δεμένο», έπρεπε να πετάξει τά προσωπεία και τους καθέρνους—
που είχαν δά και οι άρχαιοι αρχήσει—να τά πετούν—γιατί δέ λένε σε μάς σήμερα
τίποτα—άπολύτως τίποτα, έπρεπε, άκόμα, ν' άντικαταστήσει τήν παγερή κλασικιστι-
κή επιβολή με τή θερμήν υποβλητικότητα, έτσι που να παρακολουθήσουμε κάτι ά-
νώτερο, βέβαια, κάτι υπερφυσικών άκόμα, αν θέλετε, άλλά ποτέ κάτι που θά τó νιώ-
θαμε **σύγχρονο**. Κανένας ούσιαστικός ιστορισμός δέν έπρεπε να μπει άνάμεσά μας
και του έργου για να μάς διασπάσει τή συνοχή. Γι' αυτό δίκαια ρίχτηκε στη σκηνή

μιά εύκίνητη, ζωντανή και παθαινόμενη ανθρώπινη μάζα, ένας «χορός», που άφελθηκε να εκφραστεί εξπρεσιονιστικά, που δεν κατάπιε τα χορικά, ούτε τα μουρμούρισε, που εξέστανε την ατμόσφαιρα και δε διάσπασε το σύνολο. Δεν ήταν ο αρχαίος χορός. Βέβαια και δεν ήταν! Μά εδτε κι' αν χόρευε, θα ήταν αρχαίος ο χορός.

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στο Έθνικό θέατρο για το ανέβασμα του Οιδίποδα, δε νομίζω ότι δεν έχει τη θέση της στο υπαίθρο, με δρισμένες, φυσικά, προσαρμογές στις καινούριες απαιτήσεις του χώρου. Γιατί η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις δυο παραστάσεις — Δελφών και Έθνικού — οφείλεται όχι στη σκηνή, αλλά, όπως το έδειξα, νομίζω — στη διάφορη στάση που κράτησε κάθε παραστάση στην τραγωδία. Γι' αυτό και η συγκίνηση που είχαμε απ' την κάθε παράσταση ήταν ποιοτικά **διαφορη**. Όμως αυτό που δε μπορώ να δεχτώ είναι ότι η παράσταση του Έθνικού ήταν ποιοτικά **κατώτερη**, είτε ως σύλληψη, είτε ως αποτέλεσμα. Αντίθετα πιστεύω πως η άποψη ότι κυρίως η έσωτερική ουσία των αρχαίων έργων προσδιορίζει την αξία τους, είναι γονιμότερη σ' αποτελέσματα από την «ειδολογική» άποψη ότι μόνο στην πληρότητα των στοιχείων της ή αρχαία τραγωδία μας εξασφαλίζει τη γνήσια τραγική συγκίνηση.

Μά τάχα την πετύχαμε αυτή την πληρότητα στους Δελφούς; το κύριο ζήτημα συγκεντρώνεται στο χορό — και αξίζει να το ανασκοπίσουμε με δυο λόγια.

(Συνεχίζεται)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΤΗ ΡΑΓΚΟΥΖΑ

Τα συνέδρια έχουν γίνει αντικείμενο γενικής — και δικαιολογημένης — ειρωνίας. Από τότε που τελείωσε ο πόλεμος δεν πέρασε μήνας δίχως να συγκληθεί κάπου, τότε εδώ και τότε εκεί, ένα συνέδριο και δεν υπήρξε συνέδριο που να έδωσε ποτέ κανένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. «Είπε, είπαν, προσχήματα γι' ανέξοδα ταξίδια, για λουκούλια γεύματα και για προσφωνήσεις την ώρα της σαμπάνιας» Τό συνέδριο τῶν Ρ. Ε. Ν. Clubs (!) που έγινε τα τέλη του Μάη στη Ραγκούζα, την παλιά κι' ευγενική πολιτεία της Δαλματίας, που υπήρξε η Αθήνα της κ' ή Σπάρτη της μαζί, δε διέφυγε αυτή την ειρωνία. Διάβασα κάπου γι' αυτό τους εξής δυο έμπαιχτικούς στίχους:

Il y avait là des penseurs
avec leurs femmes et leurs soeurs...

Είπε αλήθεια. Μπορώ μάλιστα, εγώ που παρευρέθηκα, να προστέσω ότι υπήρξαν και μερικοί που είχαν φέρει και τις κόρες τους. Ακόμα και κάτι άλλο: ότι ανάμεσα στους τριακόσιους και πλέον αυτούς «penseurs» που συγκεντρώθηκαν στη Ραγκούζα λίγοι ήταν εκείνοι που τα όνοματά τους είχαν παγκόσμια φήμη. Οι άλλοι ήταν γνωστοί μόνο στον τόπο τους — και μερικοί άγνωστοι και σ' αυτόν ακόμα. Λέγοντας αυτό συλλογιέμαι έναν Καταλόνο ουρρεαλιστή, που είχε δλη την ώρα τ' όνομα της Καταλωνίας στα χείλη του — και που η Καταλωνία δεν του το ανταπέδινε, ασφαλώς, αφού κατά την όμολογία του ίδιου, τα βιβλία του δεν κυκλοφορούσαν σε περισσότερα από εκατό αντίτυπα.

Όλα όμως αυτά δε σημαίνουν τίποτα. Το συνέδριο της Ραγκούζας δεν υπήρξε περιττό. Το έναντίο. Χωρίς να υπερτιμήσω τα πρακτικά του αποτελέσματα, μπορώ να βεβαιώσω ότι υπήρξε πιο χρήσιμο από πολλά. Από όλα να πολιτικά και οικονομικά συνέδρια που έγιναν και... που θα γίνουν. Δε διέφευσε καμμιά έλπίδα αφού — αν όχι τίποτα άλλο — καμμιά έλπίδα δεν είχε στηριχτεί σ' αυτό. Επί πλέον έδωσε την ευκαιρία να γίνουν μερικές διαπιστώσεις που έχουν τη σπουδαιότητά τους.

Πρώτα — πρώτα από την επαφή, για μερικές ημέρες, τριακόσιων πνευματικών αντιπροσώπων τριάντα δυο διαφορετικών χωρών, διαπιστώθηκε ότι η Σκέψη της εποχής μας απογομνώνεται, όσο πάει, κάθε εθνικό και ιδίως εθνικιστικό — χαρακτηρισμό κι' ένοποιείται κάτω από κοινά διεθνή γνωρίσματα και κοινές διεθνείς τάσεις.

Ίσαμε τον ευρωπαϊκό πόλεμο, τι έκανε άμέσως έντύπωση σ' όποιον έρχόταν σ' άμεση επαφή με διανοούμενους και συγγραφείς άλλων τόπων ήταν οι διαφορές που τους χώριζαν. Η νοοτροπία τους διέφερε, η ατμόσφαιρα μέσα στην οποία άνάπνεε το πνεύμα τους ήταν ή στενή ατμόσφαιρα της ιδιαίτερης πατρίδας τους, οι τάσεις τους ακολουθούσαν διάφορους δρόμους και καθένας τους περιέφερε, σαν άνθος στη μπουτουνιέρα του, την εθνική του ετικέττα.

Στο συνέδριο της Ραγκούζας, τι έκανε έντύπωση ήταν οι όμοιότητες. Γνωρίστηκα μ' άρκατους αντιπρόσωπους διάφορων τόπων. Με κανένα δεν αισθάνθηκα να μ'ε χωρίζει ο τοίχος μι'εσ διαφορετικής νοοτροπίας και ξεχωριστών τάσεων. Πριν νάνε άγγλοι, δλλανδοί για ότιδήποτε άλλο, οι άνθρωποι με τους οποίους συνδιαλεγόμουν ήταν ευρωπαίοι. Μ'εσ πλησίαζαν κοινές πνευματικές περιέργειες, κοινά ρεύματα ιδεών, κοινές ανησυχίες, κοινές τάσεις. Μ' αυτούς ακόμα τους βαλκανικούς συναδέλφους μου ή επαφή μας γινόταν μέσο της Ευρώπης. Αυτή σχημάτιζε γέφυρα μεταξύ μας — κι' όχι ή συνοριακή μας γειτόνια. Η άπλη, άλλοτε, γεωγραφική αυτή έκφραση είχε αποκτήσει όντότητα και ουσιαστικό περιεχόμενο. Έξω απ' αυτήν νοιώθαμε ότι ήμαστε μι'ε Βαβέλ ανθρώπων κι' ότι όλα μ'ε χώριζαν χωρίς τίποτα να μ'ε ένώνει. Μέσα στο πλαίσιο της όμως υπήρχε επικοινωνία, συνεννόηση, συγγένεια ρυθμός.

(Ενώσεις ανθρώπων του πνεύματος (ποιητών, δοκιμιογράφων, συγγραφέων) με σκοπό την επαφή μεταξύ τους, την υπεράσπιση της ελευθερίας της σκέψης, την πνευματική αλληλεγγύη, ακόμα και κατά τους πολέμους των κρατών, και την προσέγγιση των λαών.

Ίσαμε το συνέδριο της Ραγκούζας ήξερα, βέβαια, ότι υπήρχαν διεσπαρμένοι ανά την Εύρωπη άνθρωποι του πνεύματος που σκεπτόταν και ενεργούσαν όχι σαν υπήκοοι κράτους ή μέλη εθνών, αλλά έχοντας για ιδανικό τους, και παράδειγμά τους, τον μεγάλο άνθρωπο της Βεζιάρης, τον Γκαίτε, τον πρώτο πολίτη της Εύρωπης. Το συνέδριο όμως της Ραγκούζας μου έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσω ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν αποτελούσαν μία ακόμη μειοψηφία. Οι τριακόσιοι διανοούμενοι που είχαν συγκεντρωθεί μέσα στα πλικά τείχη της Ραγκούζας δεν ήταν απλώς τριακόσια άτομα. Ήταν οι αντιπρόσωποι χιλιάδων άλλων διανοούμενων που σκέπτονταν κατά τον ίδιο τρόπο.

Υπό την εποψη αυτή το συνέδριο της Ραγκούζας ήταν για μένα, ως άνθρωπο, μία παρηγοριά και μία ενθάρρυνση. Μου έδειξε ότι μέσα στο χάος που δημιουργήσε ο ευρωπαϊκός πόλεμος μέσα στην ασυνεννοησία, την ήλιθιότητα, την σύγκρουση των συμφερόντων, την πολιτική άγυρτεία και το κόσμα των εθνικιστικών βατράχων, κάτι καινούργιο, κάτι μεγάλο έχει αρχίσει να θαμποχαράζει: μία ευρωπαϊκή συνείδηση.

Και μόνη ή απλή διαπίστωση της ευρωπαϊκής αυτής συνείδησης στη σφαίρα των ανθρώπων του πνεύματος θα ήταν αρκετή για να δικαιολογήσει το συνέδριο της Ραγκούζας. Το συνέδριο όμως είχε κι ένα θετικότερο αποτέλεσμα. Έδειξε ότι οι διανοούμενοι του κόσμου δεν αρκούνται πια, όπως άλλοτε, να καλλιεργούν τον κήπο τους σαν τον Καντίντ του Βολταίρου, αλλά ότι είναι αποφασισμένοι να κάμουν, δι, ζητούσε απ' αυτούς ο Στέφαν Τσβάιγκ: να κατέβουν στην άρένα του κόσμου και να πάρουν μία στάση μπροστά στα προβλήματα που παρουσιάζονται και τα γεγονότα που ξετυλίγονται.

Πραγματικά, το συνέδριο της Ραγκούζας ασχολήθηκε—σχεδόν αποκλειστικά—με τις χιτλερικές βιαιότητες έναντι των ανθρώπων του πνεύματος και την αμείλιχτη καταδίωξη που υπέστη η ελευθερία της σκέψης.

Όσο γνωστό ένα πλήθος εβραίοι και γερμανοί επιστήμονες και διανοούμενοι—οι πρώτοι μόνο και μόνο γιατί ήταν εβραίοι κ' οι δεύτεροι γιατί δεν συμμερίζονταν τα χιτλερικά «ιδεώδη»—παύθηκαν από δημόσιες θέσεις, κακοποιήθηκαν, φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν ή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Γερμανία. ενώ πολλών τα βιβλία κάηκαν στις δημόσιες πλατείες—όπως γινόταν στον μεσαίωνα.

Ξέρουμε τι στάση κράτησαν τα διάφορα κράτη απέναντι σ' αυτές τις οίκτροτητες, τις ανάξιες μιας πολιτισμένης χώρας όπως η Γερμανία: την περίφημη «άμεμπτη» στάση. Με το πρόσχημα ότι τα γεγονότα αυτά ήταν εσωτερικές υποθέσεις της Γερμανίας, και για να μη διακινδυνεύσουν εμπορικά και πολιτικά τους συμφέροντα, εμπόδισαν τους εβραίους υπηκόους τους να εκδηλώσουν τη δίκαιη αγανάκτησή τους κι' έκαναν συστάσεις μετριότητας στον τύπο τους.

Ίσαμε λίγα χρόνια πριν ή στάση των διανοούμενων του κόσμου δεν θάταν διάφορη από τη στάση αυτή των κρατών τους. Ασχολούμενοι με την Τέχνη για την Τέχνη, ή θά είχαν αδιαφορήσει δλότελα για ό,τι συνέβαινε στους γερμανούς και εβραίους συναδέλφους τους ή θά είχαν κρατήσει μία στάση παθητική. Το συνέδριο της Ραγκούζας έδειξε ότι ή εποχή εκείνη πέρασε. Η ευρωπαϊκή συνείδηση για την οποία έμιλησα εξεζηλώθηκε σ' αυτό με μία πρώτη πράξη: την αλληλεγγύη.

Πραγματικά, παρά τη λυσσώδη αντίδραση που κατέβγαλαν οι γερμανοί αντιπρόσωποι, — όργανα του Χίτλερ που είχαν έρθει στο συνέδριο αφού διέγραψαν από το Ρ. Ε. Ν. Club τους όλα τα άλλα μέλη που ήταν αντίθετα σ' αυτόν ή υπό καταδίωξη, — και παρά την υποστήριξη που τους έκανε με τη χειμασμένη του ρητορεία ο Μαρινέτι, το συνέδριο έψήφισε μία έντονη διαμαρτυρία για τις χιτλερικές βιαιότητες. Μάταια οι γερμανοί αντιπρόσωποι απείλησαν ότι θά εγκατέλειπαν το συνέδριο όπως, τελικά και το εγκατέλειψαν. Το συνέδριο παρακολούθησε μ' αποδοκιμασίες την εξοδό τους για να ξεσπάσει σέ παταγώδη χειροκροτήματα όταν ανέβηκε στο βήμα ο γερμανός δραματικός συγγραφέας Τόλλερ, ένα από τα θύματα του χιτλερισμού, που τα βιβλία του είχαν και στις πλατείες, για να κάνει το κατηγορητήριο των χιτλερικών μεθόδων...

Ω βέβαια, δεν είναι ή αποδοκιμασία αυτή του συνεδρίου της Ραγκούζας που θά κλονίσει τον Χίτλερ: Η στάση όμως αυτή των διανοούμενων του κόσμου που αποτελούν τα διεθνή Ρ. Ε. Ν. Clubs είναι μία ακόμα σοβαρή ένδειξη, μέσα στις τόσες, τόσες άλλες, ότι κάτι έχει αλλάξει στην Εύρωπη κατά τα τελευταία αυτά χρόνια, ότι παρ' όλη τις κτηνώδεις προσπάθειες που κάνουν στο πηδάλιο οι δικτατορίες κι' ο άστικισμός για να στρέψουν προς τα πίσω τα εθνικά τους σκάφη, μία δύναμη, οίγανη ακόμη αλλά ασφαλή, σπρώχνει τους λαούς προς μία κτεύθυνση καινούρια. Κ' είναι καλό, είναι ενότιον να ξέρουμε ότι ή νεότητά (1) και το πνεύμα είναι μαζί της...

ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ

(1) Έχω, κυρίως, υπ' όψη μου το ψήφισμα της αγγλικής πανεπιστημιακής νεολαίας, πριν λίγους μήνες ότι «σε καμμία περίπτωση και για κανένα λόγο» δε θά πολεμήσει για τον βασιλέα και το κράτος, κι' ένα άρθρο του Marcel Prévost, τελευταία, στο Journal που λέει καθαρά ότι ή γαλλική νεότητά δεν πιστεύει στο σημερινό άστικό καθεστώς.

Η ΖΩΗ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Τα βιβλία που έλαβα αυτό το μήνα προκαλούν κάποια έκπληξη. Είχα παρατηρήσει από καιρό τώρα μία ζωνηρή τροπή προς την καλλιέργεια του πεζού λόγου και μάλιστα του essai και του μυθιστορήματος και είχα τονίσει πόσο ή κλίση αυτή μου φαίνεται ενοίωνη. Το μήνυμα που έχει να πει ή εποχή μας θά διατυπωθεί μέσον του πεζού λόγου. Έκφραση της ταραγμένης εποχής μας είναι ο πολυσύνθετος και αναλυτικός πεζός λόγος. Ο έμμετρος λόγος μπορεί βέβαια πάντα να δώσει μερικούς έξοχους παλμώδεις στίχους, πλούσιους από προεκτάσεις, γοητευτικούς και πολύτιμους, αλλά δεν ανταποκρίνεται πια άμεσα στις βαθύτερες και περίπλοκες ανησυχίες και στα προβλήματα της εποχής μας ή φωνή του θά ακούεται και θά συγκινεί αναγκαστικά στο περιθώριο. Ένα ποίημα, ακόμα και ωραιότατο, δεν μπορεί σήμερα να είναι τίποτα περισσότερο παρά ένα διακοσμητικό στοιχείο, ένας καρπός ενός art mineur. Ο έμμετρος λόγος έχει άλλωστε πολύ καλύτερη τύχη για αιώνες, έχει δώσει άφθονα τέλεια ποιήματα και έτσι τα μέτρια ποιήματα δεν έχουν πια κανένα λόγο ύπαρξης. Δεν προετοιμάζουν μία εξέλιξη. Έχουν θέση μόνο τα εξαιρετικά ποιήματα που δεν μπορεί παρά να είναι σπανιότατα.

Ο μήνας που μ' έπεσε χαρακτηρίζεται από ένα είδος επιστροφής στον έμμετρο λόγο. Ο πεζός λόγος δεν έδωσε ούτε ένα έργο όπως θα μπορούσε αξιοδιάδοστο, ούτε ένα έργο που να κλείνει μέσα του έστω και λεπτομερικά προσόντα. Η έμμετρη παραγωγή υπερτερεί και ποσοτικά και συγκριτικά με το χαμηλότατο επίπεδο της πεζής, και ποιοτικά. Τρεις συλλογές είναι συμπληρωτικές περιέχουν ποιήματα που έχουν και μορφικές αρετές και κάποια λυρική ανάταση. Η λυρική όμως αυτή ανάταση δεν φθάνει ίσαμε την πρωτότυπη λυρική κραυγή, δεν ανακινεί τίποτα νέο. Και οι τρεις συλλογές προσφέρουν καλαισθητική, εύγενικές, έντεχνες παραλλαγές γύρω από γνωστά μοτίβα ή τίποτα περισσότερο. Ο μήνας που μ' έπεσε είναι ένας μήνας νεκρός.

Έλαβα πεζά τρεις συλλογές διηγημάτων του κ. Π. Σπανδωνίδη: *Αβέβαια Πράματα*, του κ. Γ. Σκαρίμπα: *Το Θείο Γράφι*, και του κ. Α. Αϊμίλιου: *Παλιά Κύπρος*, και ένα δράμα του κ. Μ. Βάλσα, *Το Δίλημα*. Ο κ. Σπανδωνίδης κι' ο κ. Σκαρίμπα δεν αποκλείεται να έχουν διαμορφώσει μέσα τους έναν προσωπικό τους κόσμο όταν διαβάζει κανείς τα βιβλία τους έχει κάποτε την εντύπωση ότι οι συγγραφείς αυτοί δεν γράφουν απλά και μόνο για να γράψουν αλλά ότι τους σπρώχνει μία εσωτερική ανάγκη δεν κατορθώνουν όμως να μεταδώσουν τίποτα από τη συγκίνηση τους και από το δράμά τους. Σαν άρχισα ευσυνείδητα τουλάχιστον δέκα φορές να ξαναδιαβάζω τα βιβλία τους μου στάθηκε αδύνατο να επικοινωνήσω με το νόημά τους. Ο κ. Σπανδωνίδης, όπως το παρατήρησα και πέρι όταν διάβασα ένα δράμα του δεν ξεκαθαρίζει ούτε τα συναισθημάτα του ούτε τις ιδέες του παρουσιάζει ένα χάος, ένα λαβύρινθο χωρίς να προσφέρει και κανένα καθοδηγητικό νήμα. Ο κ. Σκαρίμπα χρησιμοποιεί μία γλώσσα τόσο ιδιόρρυθμη, τόσο ατομική, τόσο επαναστατημένη ενάντια σέ όλους τους κανόνες του σχηματισμού των λέξεων, της ορθογραφίας και του συντακτικού ώστε όση καλή θέληση κι' αν έχει κανείς είναι αδύνατο να προχωρήσει πέρα από ελάχιστες σελίδες. Ο άναγνώστης δεν είναι υποχρεωμένος να μεταφράζει ελληνικά με άπειρο κόπο την κάθε φράση που διαβάζει. Η Τέχνη δεν είναι μόνον πρόθεση και διάθεση είναι πρώτα απ' όλα πειθαρχία και έκτέλεση. Ο κ. Σπανδωνίδης κι' ο κ. Σκαρίμπα είν θέλουν να συνεχίσουν το λογοτεχνικό τους στάδιο πρέπει να κατανοήσουν ότι... το ασυνάρτητο όνειρο όσο κι' αν έχει πλούσια αναπτυγμένο το στοιχείο της φαντασίας δεν μπορεί ποτέ να σταθεί στο επίπεδο της τέχνης.

Ο κ. Αϊμίλιος εκθέτει μ' ένα ύφος στεγνό, σχολαστικό, και στερημένο από κάθε λογοτεχνικότητα ιστορίες και θρύλους της Κύπρου τα διηγήματά του δεν είναι ούτε καν αφηγήματα προσφέρουν μόνο μία συμβολή στο λαογραφικό αρχείο.

Ο κ. Βάλσα, το έγραφα κι' άλλοτε, είναι ένας μελετητής, ένας ιστοριοδίφης, ένας erudit' δημοσιεύει κάποτε σέ περιοδικά πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου. Έχει άπειρες ειδικές γνώσεις, του λείπει όμως έντελώς ή φαντασία, ή ποίηση, ή δημιουργική πνοή κι' ακόμα και το χάρισμα του ύφους. Γιατί επιμένει να γράφει κάθε χρόνο ένα ή και δύο δράματα τα οποία είναι αδύνατο να παιχθούν ποτέ και τα οποία πολύ δύσκολα διαβάζονται; Η πλοκή τους είναι πιστικά πεζή, κι' ο διάλογός τους συχνά αποκρουστικά ώμος.

Για τις δύο από τις πέντε συλλογές στίχων που έλαβα δεν μπορεί να γίνει σοβαρός λόγος. Η Κκ *Κεσίογλου* με μία ζηλευτή βέβαια άφέλεια και μακκαριότητα παρουσιάζει μία αδιάσπαστη σειρά από κοινοτυπές περιτυλιγμένες σέ άχρωμους έκφραστικούς τρόπους. Ο προσωπικός τόνος διακρίνεται μόνο στη σκληρότητα του αλύγιστου στίχου! Ο κ. Ν. Βρετάνος όπως το δείχνει κι' ο εξεζητημένος τίτλος του βιβλίου του *Κατεβαίνοντας στη σιγή των αιώνων* επιδιώκει με στόμφο να είναι δήθεν βαθύς.

Ας περάσουμε επί τέλους σέ κάποια όαση

Ο κ. Ι. Παναγιωτόπουλος είναι ένας δεξιότεχνος του στίχου. Ο στίχος του υπακούει σαν ένα εύλογιστο φείδι στο δαμαστή του. Τραγουδεί ένα σκοπό που είναι πάντα γοητευτικά μελωδικός. Η γλώσσα είναι πλούσια, τα έπιθετα διαλεγμένα με σκέψη και με καλαισθησία, είναι παρυσιατικά, σκορπούν ένα ζωνρό χρώμα και κάποτε και μία υποβλητικότητα. Μεταδίνουν άδρά

Γνωστός Παλαμιστής άρέσκειτο συχνά να μου επαναλαμβάνει: πώς τεκμήριο της μικρής ποιητικής σημασίας του Καβάφη είναι η έλλειψη πολεμικής γύρω του, ενώ ο Παλαμής... Η φετινή φιλολογική χρονιά διαψεύθει τους ισχυρισμούς του παλαμολάτρη φίλου μου. Αντικαβαφικά άρθρα γραφήκανε πολλά τον τελευταίο αυτόν καιρό και από τους πιο γνωστούς μας κριτικούς. Τόρα προστέθηκε στην πικράταξή τους ο δγκος ενός βιβλίου. Μόνον όμως ο δγκος «Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης» του κ. Μαλάνου χαρακτηρίστηκε ως λ'εβελλο από άνθρωπο που δεν φημίζεται για Καβαφοφιλία. Παρ' όλο αυτό και μετά από δσα γραφήκανε τους τελευταίους αυτούς μήνες περί Καβάφη εξακολουθώ να πιστεύω πως, για κείνον του οποίου η ίδιοσυγκρασία αποκρούει την ποίηση του Καβάφη, τα σοβαρότερα εναντίον του 'Αλεξανδρινού ποιητή επιχειρήματα έχουν γραφεί από τον κ. Καμπάνη' οί 175 σελίδες κειμένου του κ. Μαλάνου κανένα κεινούργιο κριτικό επιχειρήμα δεν προσκομίζου.

Δέν είναι μόνο πως τό βιβλίο του είναι κακογραμμένο, με μία άθλια κατάταξη ύλης, αλλά και οί τεχνικές του ελλείψεις είναι σοβαρές. Βιβλίο που ρελλαμαρίσθηκε σαν τή μόνη αυθεντική μελέτη έργου και ίριου του ποιητή, δέν επιτρέπεται να άγνοεί έντελώς την Καβαφική βιβλιογραφία, να λέγει τόσα λίγα για τή ζωή του ποιητή. Βέβαια βιογραφικά στοιχεία υπάρχουν, τά πρώτα ποιήματα του Καβάφη τά αποκρηυγμένα μελετούνται, αλλά πληροφορίες για τους γονείς του Καβάφη, τους φίλους του, λείπουν έντελώς, και όμως η ύπαρξή των για κάθε σοβαρό έργο αυτού του είδους ήταν άπαραίτητη. Πομπώδικα αναγράφεται: πως ο συγγραφέας γνωρίζει όλες τις περί Καβαφη γνώμες, πάντως αποδεικνύεται πως δέν κατέχει καμιά, και άν και ισχυρίζεται πως δέν επηρεάστηκε από κανέναν δέν κατάφερε να δημιουργήσει άτιμόσφαιρα πρόσφορη για να επηρεάσει ο ίδιος σοβαρούς μελετητές των ελληνικών γραμμάτων.

Ο κ. Μαλάνος παρ' όλη τή πολύχρονη του γνωριμία με τον ποιητή δέν μπόρεσε να δώσει ούτε μία εικόνα του en riantouiles όπως παρήδηλα θέλησε. Καλλιέργει τήν εικόνα του Καβάφη—ένός ανθρώπου φιλάργυρου και μικρόψυχου, ματαιόδοξου και υπολογιστικού. Εικόνα με εμπάθεια σχεδισομένη, άσφαλώς. Άλλά και άν κριθή σωστή, πάλι άδύνατο να νοήσω πως στή σχετική δικογραφία τά στοιχεία αυτά μπορούν να βοηθήσουν τό έργο των εναντίων του Καβάφη κριτικών. Έστω—κακός, φριχτός ο Καβάφης άνθρωπος, σε εποχή όμως όπου μάθαμε όχι μόνο στο τέχνης έργο Άρετές να μη αναζητούμε αλλά ούτε στή ζωή ούτε στους φίλους μας, άκάρπες φαίνονται οί προσπάθειες του κ. Μαλάνου. Μα αντίφάσκει ο κριτικός σένα σημείο παραπλήσιο με κείνο που τώρα άσχοληθήκαμε. Τονίζει πως αποκρούει και αυτός εξωισθητικά στοιχεία για τήν μελέτη της τέχνης, πλην όμως για τον Καβάφη, επειδή η ποίησή του είναι τόσο υποκειμενική αναγκάζεται να αναλύσει τό υποκείμενον. Ο επαινος άπερίφραστος. Τί εγκώμιο μεγαλύτερο για έναν ποιητή—τό έργο τό δικό του τόσο προσωπικό που η κατανόησή του να άπαιτεί άνάλυση της προσωπικότητάς του, των διαφόρων εκφάνσεων της. Η άνάγκη ψυχανάλυσης του Καβάφη, η αισθητική σημασία της άνάλυσης αυτής γίνεται έτσι παρήδηλη.

Ο κ. Μαλάνος όμως ξέρει τήν ψυχανάλυση ες άκοής μόνο. δέν επηρεάστηκε από αυτήν. Αποδίδει τήν φιλαργυρία του υπό μελέτην ποιητή στις δημοφιλής διαθέσεις του. Κακώς η ψυχαναλυτική εξήγηση της φιλαργυρίας γίνεται έντελώς διαφορετικά και οί αίτίες της φαίνονται να άνάγονται πολύ περισσότερο στα πεπτικά στοιχεία της ζωής του ανθρώπου παρά στα σεξουαλικά. Βαρύ σφάλμα του Καβάφη η φιλαργυρία του στή ζωή, στήν ποίησή του η άκριβολογία—κατά τον κ. Μαλάνο.—δέν αποκλείω πως υπάρχει ψυχολογική σχέση μεταξύ φιλαργυρίας και άκριβολογίας, χωρίς να νομίζω πως δέν είναι όρθή ψυχολογικά και η εξήγηση της άκριβολογίας του Καβάφη που έδωσε τόσο ο κ. Δημαράς όσο και εγώ στο περί Καβάφη τεύχος του «Κύκλου», με τήν διαφορά πως ίσως ψυχανάλυση του ανθρώπου και όχι μόνο του έργου όπως ήτον εκείνο που επιχειρήσαμεν έμεις άσφαλώς θα μάς κάνει να καταλήξουμε σε βαθύτερη ψυχολογική—όχι όμως αισθητική—άνάλυση του έργου η, πιο σωστά του ανθρώπου. Για τούτο τά στοιχεία που δίνει ο κ. Μαλάνος, άνάλυση της περιγραφής που κάνει ο Καβάφης του Καισαρίωνα, άν και ένδιαφέροντα, έχουν μόνον ιστορική σημασία—ντοκουμένα—κριτικά φάνηκε άνίκανος να τά χρησιμοποιήσει.

Μορφή άκριβολογίας δείχνει ο Καβάφης και στίς κριτικές—δυστυχώς γνωστές μόνον σε όσους συζητούσαν μαζί του—και οί γνώμες του Καβάφη για τό Μαβίλη και τό Γρυπάρη που άναφέρνει ο κ. Μαλάνος, μπορούσα να προσθέσω και κριτικές του παρόμοιες για ξένους ποιητές—π.χ. τον Musset—δείχνουν πόσο δξυ κριτικό πνεύμα είχε ο Καβάφης, τόσο συγχρονισμένη είναι η κριτική του αντίληψη, και η άδυναμία εφαρμογής αυτής της μεθόδου κριτικής σε ποιητές σαν τον Sully - Prudhomme, Swinburne, D'Annunzio και Παλαμ είναι καταδίκη του έργου των ποιητών της περιτολογίας.

Η άκριβολογία του Καβάφη φανερώνεται στήν άνάγκη που αισθάνεται ο ποιητής δλοέννα να σφίγγει πιο κοντά τήν ποιητικήν αλήθεια και για τούτο η μελέτη της παραλλαγής του ποιήματος Φωνές που άναδημοσιεύει ο κ. Μαλάνος είναι πολύ διαφωτιστική. Σωστό είναι να τονισθεί πως η άποψη αυτή του έργου του Καβάφη φανερώθηκε πρώτη φορά από τον κ. Δημαρά.

Ο κ. Μαλάνος δυστυχώς, ένω παραθέτει μαρτυρία στοιχεία πηγών των ποιημάτων του Καβάφη, δέν συστηματοποιεί τήν έργασία του αυτή, που μπορούσε να είναι τόσο χρήσιμη. Πολλο

σύγχρονοι ποιηται εμπνέονται εύτυχώς πάλι από τις μελέτες των. Η κατανόηση των στίχων των, για τούτο, πολλές φορές άπαιτεί γνώση που ο κοινός άναγνώστης δέν διαθέτει. Είναι σωστό λοιπόν οί κριτικοί να τον βοηθούν σ' αυτήν τήν έργασία, να του προσκομίζου τά στοιχεία που ο ποιητής χρησιμοποίησε για τήν καλλιτεχνική του δημιουργία. Ο Καβάφης είναι γνώστης μιας ιστορικής εποχής που η έγκυκλοπαίδική μάθηση δέν περιλαμβάνει στον κύκλο της και όμολογώ άληθινή άπόλαυση αισθάνομαι όταν, για να καταλάβω έναν στίχο, μία φράση π.χ. «τό κεραμεούν και φαύλον» αναγκάζομαι να τρέχω στις βιβλιοθήκες, να βρω πηγές, να μάθω για να μπορώ μετά να νοιώσω με διπλάσια και τριπλάσια ένταση τήν συγκίνηση που έργο του ποιητή είναι να μου μεταδώσει. Αιτή όμως η άνάγκη για τήν αισθητική άνάγνωση των στίχων φαίνεται ξένη στον κ. Μαλάνο, άγνοεί πως τό «άγαθά κόποις κτώνται» είναι ρητό που ισχύει και για τον άναγνώστη.

Πολυμαθής ο Καβάφης, μα ο κ. Μαλάνος θέλει τον ποιητή εμαθή, θυμόνει επειδή ο Καβάφης διάβασε Ηλούταρχο, Άλεξανδρινά επιγράμματα, Καλλιμαχο... Ουάιλντ. Έπειδή τους διάβασε, επειδή η μορφή των ποιημάτων συγγενεύει πιο πολύ με επιγράμματα παρά με βιλανέτες η παντούμ άρνείται πρωτοτυπία στον Καβάφη. Μα ποιητής δέν είναι αυτός που μπορούσε να αξιώσει διπλώματα εύροιστεχνίας στίχων και λέξεων, αλλά που, με του ποιήματος τά άκουστικά, όπτικά και έννοιολογικά συμπλέγματα, καταφέρνει να δημιουργήσει αισθητική έντύπωση κεινούργια, δική του, υποκειμενική, που να μάς συγκινεί.

Άν επιμένομε με άρκετή κακοπιστία να βρούμε μίμηση στον Καβάφη τότε γιατί να μη προσκτινουμε τή μέθοδο, να μη πούμε πως ο Racine μιμήθηκε τους Άρχαίους, ο Μποντλαίρ τον Poe, ο Claudel τον Dante. Μοι είπα κάποιος πως ο Καβάφης δέν μιμήθηκε, εκλεψε. Ίσως, εκλεψε όμως και ο Σαίξπηρ, εκλεψε τον Χάμλετ, μα μόνον οί μεγάλοι ποιηται μπορούν να κλέψου, οί μικροί μιμούνται.

Στήν εποχή μας όμως των κιτρινων δημοσιευμάτων, έπρεπε να βγει ένα κίτρινο βιβλίο ένα βιβλίο σκανδαλων, τό καταλληλότερο θέμα, από έναν ποιητή φιλάργυρο—η ρωμαντική αντίληψη θέλει τον ποιητή σπάταλο—δημοφιλής που διάβαζε Καλλιμαχο και μεταχειρίστηκε μ' αυτόν δημοα θέματα.

Δεκαρολογίες ανάξεις πολλής προσοχής και παληό τό κόλπο του κ. Μαλάνου για τό πεζό ύψος του Καβαφικού στίχου. Τόσοι άποδείξανε πως ο στίχος του Καβάφη είναι στίχος, που άστειες φαίνονται: οί προσπάθειες του κ. Μαλάνου να άποδείξει πως είναι πεζός—μόνο τήν δική του κριτική άδυναμία φανερώνει: μ' αυτές τις μεθόδους.

Πολύ χάρηκα να δω πως ο Καβάφης—κατά τον κ. Μαλάνο πάντα—θαρεί πως λύει η ποιησι το γλωσσικό ζήτημα—δταν πρώτη φορά διατύπωσα αυτή τή γνώμη όμολογώ δέν ήξερα πως ο ίδιος ο ποιητής είχε συνείδηση της μεγάλης γλωσσικής σημασίας της ποιητικής του έργασίας.

Ένα σημείο ακόμα θέλω να τονίσω. Ο κ. Μαλάνος άντικει στους κριτικούς που προτιμούν τά παλαιότερα ποιήματα του Καβάφη απ' τά νεώτερα, τά φανερά δημοφιλής. Συμφωνεί σ' αυτό με τις γνώμες των περισσοτέρων μας κριτικών, του κ. Βρισιμετζάκη, Άλκη Θρόλου, Καμπάνη και άσφαλώς πολλών άλλων που δέν έκφρασθήκανε όμως ρητά άπάνω σ' αυτό τό θέμα. Άξιοσημείωτο είναι πως οί νεώτεροι σχολή ελληνικής κοιτικής επηρεασμένη από τήν ξένη φιλολογία και τήν ψυχανάλυση, τόναντίον φαίνεται να δίνει τήν προτίμησή της στα ποιήματα του Καβάφη του τύπου του. Ο «Καθρέπτης στήν είσοδο» παρά στα «Τείχη». Το λόγο για τον όποιο έμαθε να τά προτιμά τον άνέλυσσά δια μακρών. Δέν μπορώ χάριν του κ. Μαλάνου να επαναλαμβάνομαι. Είναι φυσικό να μην έχει διαβάσει ο κ. Μαλάνος τή γνώμη των νέων για τον Καβαφη. Βιβλίο σαν τό δικό του έπρεπε να βγει βίαια, όσο μένει ζωηρά στή μνήμη των πολλών ο πρόσφατος θάνατος του ποιητή, έπρεπε τό λιβελλογραφηματο να κυκλοφορήσει. γλήγορα. Είναι νόμος αυτός για τήν σκανδαλοθηρία—για τον κιτρινισμό.

Μ. ΣΠΙΕΡΟΣ

ΠΑΡΩΔΙΕΣ

Στήν Άθήνα τον τελευταίο αυτό καιρό συμβαίνουν εύθυμα πράγματα, που διασκεδάζου κάπως τή μονοτονία του βαρειού καλοκαιριού και των εκλογικών συζητήσεων. Οί έλληνες «άνενηφαν»! Ο ελληνικός «έθνικισμός» συσσωματώνεται, εθνικιστικώτατα μάλιστα, δηλαδή παρωδώντας κατά τον πιο επιπόλαιο και κομικό τρόπο—τρολές, παντιέρες, λάδαρα και τάμ—τάμ—τόν Ιταλικό φασισμό και τον γερμανικό χιτλερισμό. Έτσι ώργανώθηκε και «κάθοδος» της Ε.Ε.Ε. για να επιδείξει στήν πρωτεύουσα τή συμπαγή δύναμή της. Τήν είδαμε. Ήταν πράγματι: θλιβερή. Μερικοί δυστυχισμένοι στρατολογήθηκαν, φόρεσαν κάσacas—και γιατί όχι περισκεφαλαίες; θά ήταν ακόμη πιο γοαφικό!—στή μέση του καλοκαιριού και «παρήλασαν» με μουσικές, δηλαδή έσυραν τήν άπεγνωσμένη τους ύπαρξη στους δρόμους της Άθήνας: ζωντανή εικόνα του ρωμέικου νασι-

ναλισμοῦ. Οἱ πατριῶτες ξεσκόνισαν τὸν ἐνθουσιασμό τους καὶ τὸν παρουσίασαν. Πῶς νὰ ἔκαναν κι' ἄλλοιῶς; Noblesse oblige. Ὁ κ. Σπύρος Μελάς μάλιστα, ὁ ἀγνός αὐτὸς ἰδεολόγος, τοὺς ἔστειλε καὶ τὰ φιλιὰ τοῦ πατριωτισμοῦ του. Ὡς ἐδῶ τὰ πράγματα μπορούσε νὰ εἶναι μοναδικὰ διασκεδαστικά. Ἄλλοι ἐθνικιστές μας εἶναι καὶ ἄνδρες καὶ τὸ ἔδειξαν. Μερικοὶ ἐργάτες τόλμησαν νὰ τοὺς ἀποδοκιμάσουν, καὶ αὐτοὶ ἀμέσως—τί εἶχαν νὰ χάσουν; ἦσαν πολλοὶ καὶ ὠπλισμένοι ἀπέναντι λίγων καὶ ἀοπλων,—ἀπάντησαν μὲ πυρὰ ὀμαδὸν ποὺ ἄφισαν νεκρὸ ἕναν προλετάριο ἀδελφὸ τους. Ἔτσι τοὺς δόθηκε εὐκαιρία νὰ πραγματοποιήσουν κιάλας γιὰ τὸν μεγαλὸν ἀγῶνα. Ἕνας νεκρὸς καὶ λίγο αἷμα; Τί κοστίζει μπροστὰ στα ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ στὰ τόσο τρυφερὰ φιλιὰ τοῦ κ. Μελά; Μπραβο τοῦ ἐλληνικώτατου ἐθνικισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Γ. Σ. Δούρα: Τραγούδια τῆς ζωῆς, ποιήματα, σελ. 80 ἔρχ. 25.— **Σωκρ. Προκοπίου**: Στὰ προπύλαια τοῦ Παραδείσου, ταξιδιωτικὰ σκίτσα, σελ. 104, ἔρχ. 20, ἔκδ. τοῦ σ. Μιχ. Βόδα 10.— **Νικήτα Ράντου**: Ποιήματα ἢ Τετράδιο Α'. Ἀθήνα 1933.— **Παύλου Γρίκα**: Ἐλεγχὸς τοῦ ἀστικῆς ἰδεολογίας, σελ. 90, Ἀθήνα 1933, ἔκδ. «Πυροῦ».— **Παναγιώτου Κ. Κανελλοπούλου**: Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας, σελ. 84, Ἀθήνα 1933.— **Δημ. Λαμπίκη**: Ἐλληνισμὸς τῆς Ν. Ἰταλίας, σελ. 78, Ἀθήνα 1933.— **Ν. Καββαδία**: Μαραμποῦ, ποιήματα, σελ. 64, ἔκδ. «Κύκλου».

Περιοδικὰ: **Νέοι Πρωτοπόροι**, μηνιαῖο ὄργανο τῶν πρωτοπόρων τῆς Ἑλλάδος,— **Ὁ Κύκλος**, φύλλα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης.— **Ρυθμός**, ὄργανο τῶν νέων.— **Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρηση**, θεωρία, κριτικὴ, πληροφορία.— **Νέα Ἐπιθεώρηση**, (Β' περίοδος) δευτέρου κριτικῆς καὶ πληροφοριῶν. Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. **Πρωτοπορία**, ἔβδομαδιαία ἐφημερίδα, Κοζάνη.

ΤΑΧΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ:

Π. Ν. ΚΑΡΑΒΙΑΣ, Ε. ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ, ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Τ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ, ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Μόνον ἐτήσιες: Δρχ. 50.— Ἐπαρχίες 60.— Ἐξωτερικὸ ἕνα δολλάριο.
ΓΡΑΦΕΙΑ: Ὁδὸς Βουλῆς 8 (Ἐκδόσεις «Φλάμμα») ΑΘΗΝΑ.
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Ε. Λευκοπαρίδης.